

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

Samarqand davlat chet tillar instituti

N.Turniyozov

TILSHUNOSLIKKA KIRISH
(ma'ruzalar matni)

Samarqand – 2005

N.Turniyozov. Tilshunoslikka kirish. Ma'ruzalar matni. – Samarqand: Sam DCHTI nashri, 2005, 80 bet.

Mas'ul muharrir: filologiya
fanlari nomzodi X.Xayrullayev

Taqrizchilar:
filologiya fanlari nomzodlari
N.Begaliyev, A.Rahimov

Ma'ruzalar matni chet tillar institutlari talabalari hamda tilshunoslik masalalari bilan qiziquvchi kishilarga mo'ljallangan.

Ma'ruzalar matnida tilshunoslik fani shug'ullanadigan masalalar xususida ma'lumotlar keltiriladi. Bunda tilshunoslikning fonetika, leksikologiya, morfologiya va sintaksis bo'limlari o'rganadigan masalalar haqida qisqacha so'z yuritilishidan tashqari, umumiy tilshunoslikka tegishli bo'lgan tilning paydo bo'lishi, antik davrlar tilshunosligi, til va tafakkur, yozuv va harf, shuningdek, sotsiolingvistika masalalari xususida ham ilmiy tushunchalar berishga imkon qadar harakat qilindi.

Samarqand davlat chet tillar instituti – 2005

Birinchi ma'ruza

TILSHUNOSLIK FANINING O'RGANISH SOHASI VA MAVZUSI

Tilshunoslik fani tilning paydo bo'lishi va rivojlanishi, til va tafakkur, til va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar, tilning jamiyatdagi o'rni, ichki tuzilishi, tillarning tasnifi, uni tahlil qilish usullari va shu kabi masalalarni o'rganadi.

Til kishilik jamiyatida yaratilgan bo'lib, aloqa vositasi sifatida xizmat qiladigan ijtimoiy hodisadir. Uning tabiati ayrim shaxsda emas, balki jamiyat uchun xizmat qilishida namoyon bo'ladi.

Til insoniyatning tarixiy taraqqiyot jarayonida yaratgan barcha madaniy va ilmiy boyliklarini ifodalaydigan va avloddan avlodga meros qoldiradigan asosiy vositadir.

Tilning tabiati, mohiyati, kishilik jamiyatida bajaradigan vazifasi, tuzilishi va bu strukturani tashkil etgan unsurlarining o'zaro munosabati, uning ichki mexanizmi, ishlash tamoyillari kabi muhim masalalarni ilmiy o'rganishni har taraflama tadqiq etishni talab etadi.

Tilshunoslik yoki lingvistika (lotin tilida *lingua*-til) til nazariyasini o'rganish bilan shug'ullanadigan fan bo'lib, u «Tilshunoslikka kirish» va «Umumiy tilshunoslik» nomlari bilan ataladigan mustaqil qismlardan tashkil topgan.

«Tilshunoslikka kirish» umumiy tilshunoslikning ajralmas qismi sifatida til haqidagi dastlabki ma'lumotlarni, tilshunoslik fanining asosiy tarkibiy qismlarini, tilshunoslikda qo'llanadigan ilmiy terminlarni va xususiy tilshunoslikda o'rganiladigan masalalarni (masalan, ingliz tilining nazariy grammatikasi, nazariy fonetikasi, leksikologiyasi) o'rganish uchun nazariy asos yaratishga imkon beradi.

«Tilshunoslik tarixi»da fanda mavjud bo'lgan ilmiy dunyoqarashlarning, turli ilmiy maktablarning shakllanishi va rivojlanishi, umuman olganda, fan taraqqiyotining dinamikasi o'rganiladi.

«Umumiy tilshunoslik» til ilmiga xos bo'lgan umumiy masalalarni o'rganadigan mustaqil fan bo'lib, u quyidagi nazariy muammolar talqini bilan shug'ullanadi:

- 1) tilshunoslik fanining predmeti va vazifalari;
- 2) tilning tuzilishi;
- 3) tilning sistema ekanligi;
- 4) tilning rivojlanishi;
- 5) tilshunoslik fanida metod nazariyasi;
- 6) lingvistik tipologiya va universallik nazariyasi;
- 7) til va jamiyat;
- 8) til va tafakkur va boshqa shu kabilar.

Umumiy tilshunoslik xususiy tilshunoslikda erishilgan nazariy bilimlarni umumlashtirib, ayrim konkret tillarni ilmiy urganish metodologiyasini va ilmiy metodlarini belgilab beradi. Tilshunoslik fanidan tashqari tilni boshqa fanlar ham o'rganadi. Masalan, falsafa, mantiq kabilar. Shakl bilan mazmun birligi falsafiy qonun sifatida tilda ham o'z aksini topadi. Til va tafakkur muammolari esa mantiqda o'rganiladi. Zero, fikr til orqali ifodalanadi. Til va tafakkur bir-biri bilan uzviy bog'langan, biri ikkinchisiz yashay olmaydi. . Tafakkur tilda yashaydi, har qanday nutq asosida esa tafakkur yotadi.

Tilning paydo bo'lishi, rivojlanishi jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liqligi tufayli til sotsiologlar, tarixchilar tomonidan ham o'rganiladi. Ma'lumki, jamiyat tarixiy taraqqiyoti jarayonida sodir bo'lgan voqea-hodisalar tilda aks etmay qolmaydi. Bundan tashqari, tilshunoslik fani psixologiya, etnografiya, antropologiya, matematika, jug'rofiya, fizika kabi fanlar bilan ham uzviy bog'liqdir.

Tilshunoslik fanini ikkiga – mikrolingvistika va makrolingvistikaga bo'lib o'rganamiz. Mikrolingvistika (kichik tilshunoslik) tilning faqat ichki, ya'ni fonetik, leksik va grammatik tuzilishini, makrolingvistika (katta tilshunoslik) esa tilning umumiy muammolarini boshqa fanlar qurshovida o'rganadi.

Makrolingvistika tilning paydo bo'lishi va uning taraqqiyot qonunlarini, tilning ijtimoiy mohiyatini, tafakkur bilan munosabatini, til bilan boshqa signal sistemalari or'tasidagi o'xshashlik va farqlarni, tilning tarqalishi, sheva, jargon, argo kabi muammolar tavsiflarini o'z ichiga oladi.

Tilning ijtimoiy hodisa ekanligi izoh talab qilmaydi, albatta. Shu bois biz uni kishilar o'rtasidagi aloqa vositasi sifatida ta'riflaymiz. Lekin bu uning vazifasiga ko'ra mohiyatini belgilab beradi. Tilning material nuqtayi nazaridan nimani taqozo etishining bunga aloqasi yo'q. Bu

jihtatdan til o'ziga xos murakkab sistemani tashkil etadi. Shuning uchun Ferdinand de Sossyur: «Til tafakkurni ifoda qiluvchi belgilar yig'indisidan iboratdir»,- degan edi.

Til sistemasi o'ta murakkab tuzilishga ega bo'lgan ma'lum bir butunlikni, yaxlitlikni tashkil etadi. Mazkur sistemaning asosiy unsurlari belgilar sanaladi. Ammo shuni ham aytish kerakki, bu tilning ijmoiyiligini, uning jamiyat mahsuli ekanligini inkor etmaydi, balki uni yanada aniqroq namoyon qiladi. Chunki belgilar ham jamiyat tomonidan yaratilgandir.

Belgilar voqelikdagi mavjud narsa, predmet va voqea-hodisalarni nomlash uchun xizmat qiladi. Ularning ba'zilar esa ana shular o'rtasidagi semantik-grammatik aloqani o'rnatish uchun qo'llaniladi.

Shunga e'tibor berish kerakki, til belgilari o'ziga xos semiologik sistemani (ishoralar sistemasini) tashkil etadi. Ammo bu ishoralar yoki belgilar boshqa shunga o'xshash belgilardan farq qiladi. Masalan, ko'cha qoidalari belgilari. Albatta, bu belgilar ham o'ziga xos tildir. Biroq ularni haydovchilar ko'proq tushunadilar va bu belgilar shu doirada faol xizmat qiladi. Demak, bunday belgilarni ijtimoiy hodisa deb bo'lmaydi. Boshqacha aytganda, ular ruhiy holat bilan bog'lana olmaydi.

Til quruq axborotning o'ziningina bir shaxsdan ikkinchi shaxsga etkazmasdan gapiruvchining unga munosabatini, uning xohish - istagi va bahosi, ruhiy holatini ham aks ettiradi.

Tildan boshqa barcha signal sistemalari o'zgaruvchan xarakterga ega. Masalan, yo'l qoidalarini bildiruvchi biror belgini yaxshiroq'i bilan almashtirish mumkin. Lekin tilda bunga yo'l qo'yilmaydi. Til unsurlari ma'lum bir shaxsning xohishiga ko'ra o'zgarib ketavermaydi. Til o'zining ichki qonunlariga ko'ra jamiyat ta'sirida rivojlanadi va o'zgaradi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, jamiyat bo'lmas ekan, til ham bo'lmaydi. Jamiyat undan kundalik muomala ehtiyojlarida foydalanmas ekan, u rivojlanishdan to'xtaydi. Demak, til va jamiyat bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. Boshqa signal sistemalari tilga nisbatan ikkilamchidir. Ular unga qo'shimcha vosita sifatida namoyon bo'ladi, uni to'ldiradi.

Til amalda qo'llanilganda, uning sistemasi tarkibidagi belgilar nutqqa ko'chiriladi va nisbatan kichikroq belgining har biri o'zidan katta belgi tarkibida faollik oladi. Bundan tashqari, ma'lum bir belgi

ikkinchisining o‘rnida qo‘llanilishi ham mumkin: **u** =morfema, **u**=so‘z, **u**=gap.

Til belgilari xususida gapirganida F.de Sossyur, asosan, morfemalarni va so‘zlarni e‘tiborga oladi va ularni belgi deb talqin etadi. Bugungi tilshunoslikda esa so‘z birikmalari va hatto gap ham belgi deb tan olinmoqda. (V.G.Gak). Buning asosiy sababi ularning ikki jihatga - mazmuniy va shakliy yaxlitlikka ega bo‘lishidir. Shuning uchun fonemalarni til belgilari jumlasiga kiritib bo‘lmaydi. Chunki ularda shakliy butunlik mavjud, xolos. Fonemalar, shunday bo‘lishiga qaramay, til belgilarining xom ashyosi sanaladi.

Belgi tanlash masalasi ham salmoqli mavqega egadir. Bu haqda F.de Sossyur muhim ilmiy ahamiyatga molik fikr bildiradi. Uning fikriga ko‘ra, belgi tanlash erkin bo‘lib, u har bir xususiy sistemaning ichki qonun-qoidalari asosida amalga oshiriladi. Biroq, buni nisbiy tushunmoq lozim. Chunki har qanday belgi ham til sistemasining faol a‘zosiga aylangach, uni o‘zgartirib bo‘lmaydi va natijada erkinlik tushunchasi kun tartibidan tushiriladi.

Til belgilari sistemani tashkil etar ekan, ular tilning ijtimoiyligi uchun faol xizmat qiladi. Biroq, belgi tildan nutqqa ko‘chirilgach, unda xususiylilik alomatlari vujudga kela boshlaydi. Chunki nutq o‘z mohiyatiga ko‘ra xususiydir. Shuning uchun biz til bilan nutqni F. de Sossyur dixotomiyasiga ko‘ra birini-ikkinchisiga qarama-qarshi qo‘yib o‘rganamiz. Mazkur qarama-qarshilik ular o‘rtasidagi umumiylik va xususiylilik, virtuallik va aktuallik, statiklik va dinamiklik kabi farqlarda aniq ko‘zga tashlanadi. Demak, til bilan nutq bir-biriga asosli ravishda suyansa ham, ular mushtarak hodisalar emas. Lekin til bilan nutq o‘rtasida uzviylik mavjudligini inkor etib bo‘lmaydi, zotan, til nutq uchun darkor bo‘lsa, nutq ham, o‘z navbatida, til uchun zarurdir. Nutq materiali til hisoblanadi, tilning esa qo‘llanish ob‘ekti nutqdir.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, tilshunosligimizda, “til va nutq” dixotomiyasiga asoslangan tadqiqot ishlari anchagina bo‘lishiga qaramay, til belgilarining nutqqa ko‘chirilishi bilan bog‘liq muammolar endigina o‘rganilmoqda. Bu sohada izohlanishi lozim bo‘lgan masalalar hali ko‘p.

MAVZU BO'YICHA SAVOLLAR

1. *Tilning jamiyatdagi vazifasi nimadan iborat?*
2. *Tilning material asosini nima tashkil etadi?*
3. *Tilshunoslik qanday fanlar bilan uzviy aloqador?*
4. *Mikro- va makrolingvistikalar nimalarni taqozo etadi?*
5. *Tilshunoslikka kirish fanining asosiy tekshiruv ob'ekti nimalardan iborat?*
6. *Umumiy tilshunoslikda qanday masalalar o'rganiladi?*
7. *Til belgisi deganda nimani tushunasiz?*
8. *F. de. Sossyurning "til va nutq" dixotomiyasi mohiyatini izohlay olasizmi?*
9. *Til sistemasining asosiy unsurlari nimalardan iborat?*

ZARURIY ADABIYOTLAR

1. *Реформатский А.А. Введение в языковедение –М., 1967.*
2. *Содиқов А., Абдуазизов А., Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. – Тошкент, 1992.*
3. *Ирискулов М.Ш. Тилшуносликка кириш. – Тошкент, 1992.*
4. *Соссюр Ф.де. Труды по языкознанию.-М., 1977.*
5. *Кодухов В.И. Введение в языкознание. – М., 1987.*
6. *Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис.-М., 1981.*

Ikkinchi ma'ruza

TILNING PAYDO BO'LISHI

Inson tilining paydo bolishi masalasi o'ta munozaralidir. Bu masala antik davrdan boshlab bizning davrimizgacha shunday bo'lib kelmoqda.

Tilning paydo bo'lishi muammosi nafaqat tilshunoslarni, balki antropologlarni, zoopsixologlarni, biologlarni, etnografiya mutaxassislarini, faylasuflarni, tarixchilarni ham qiziqtirib kelmoqda. Ammo shu narsa aniqki, tilning-inson nutqining paydo bo'lishi masalasini jamiyatning, ongning, shuningdek, insonning paydo bo'lishi singari muammolardan ajratib o'rganib bo'lmaydi.

Albatta, nutq tovushlarini taqozo etuvchi inson tili birinchi galda odamning paydo bo'lishi bilan uzviy bog'liqdir, zero, jonli mavjudotlar ichida faqat insongagina so'zlashuv imkoniyati berilgan. Yaqin davrlargacha odam maymundan paydo bo'lgan, degan aqidaga ishonib keldik. Xususan, F.Engelsning «Maymunning odamga aylanishida mehnatning roli» degan asari shunday nazariya bilan sug'orilgan edi. Odamning takomillashuvida mehnatning rolini inkor etib bo'lmaydi, albatta. Biroq maymunning odamga aylanishi masalasini ilmiy asoslangan deyish qiyin. Odamsimon maymunlar bo'lmagan, ammo ibtidoiy odamlar ayrim jihatlari bilan maymunga o'xshagan bo'lishi mumkin. Ehtimol, bundan million yillar avval yashagan odamlar turmush tarziga ko'ra maymunlardan kam farqlangandir. Lekin insonning nutq organlari faqat uning o'zigagina xosdir. Dastlab bu organlar rivojlanmagan bo'lishi shubhasizdir, chunki odamning tabiatga, jamiyatga munosabati uzoq yillar davomida uning nutq organlarining asta-sekin takomillashuviga sabab bo'lgan. Bunda mehnat va u orqali vujudga kelgan jamiyatning ahamiyati yuksakdir. Ana shularga asoslanib, tilning paydo bo'lishi muammosini ikki omil bilan - biologik va ijtimoiy (sotsial) faktorlar bilan bog'lash mumkin. Biologik faktorlar inson miyasining, tafakkurining va ular bilan bog'liq holda nutq organlarining ko'p yillar davomida o'sishini taqozo etsa, ijtimoiy faktorlar insonning mehnat faoliyatini va jamiyat salmog'ining rolini taqozo etadi.

Biologik faktorlar ichida *tovushga taqlid* hamda *undov* farazlari muhim ahamiyat kasb etadi. Boshqacha aytganda, tilning paydo bo'lishi bunda ana shu farazlar orqali izohlanadi.

Tilning paydo bo'lishi ko'proq qadimgi yunon olimlari tomonidan tovushga taqlid farazi bilan bog'lab o'rganiladi. Mazkur faraz XIX asr, hatto XX asr boshlarida ham ta'sir kuchini yo'qotgani yo'q. Nemis olimi V.Fon Gumboldt ham uning tarafdori edi.

Tovushga taqlid farazida tilning paydo bo'lishi tabiatdagi hayvonlarning, qushlarning, sharsharalarning ovozlari ta'sirida yuz bergan, degan g'oya olg'a suriladi. Masalan: *kakku*, *qarg'a*, *miyovlamoq*, *akkillamoq* va boshqalar. Biroq bunday so'zlar soni tilimizda ko'p emas. Juda ko'p so'zlar qandaydir tovushlar bilan umuman bog'lanmaydi. Bundan tashqari, anchagina taqlidiy so'zlarning talaffuzi birmuncha murakkab bo'lib, hali nutq organlari yaxshi taraqqiy etmagan ibtidoiy odamlarning ularni talaffuz eta olishiga ham ishonib bo'lmaydi: *taqir-tuqur*, *g'irt-g'irt*, *cho'lp-cho'lp*, *qirs-qirs* va h.k.

Bizningcha, tovushga taqlid farazining tilning paydo bo'lishidagi ahamiyatini butunlay inkor etib bo'lmaydi. Chunki bugungi tilimizda ham tovushga taqlid so'zlari alohida qatlamni tashkil etadi va ulardan yangi so'zlar ham yasalmog'da: *shar = sharshara*, *g'iz = g'izillamoq*, *g'ir=g'irillamoq*, *vish = vishillamoq* va boshq. Demak, tovushga taqlid farazining tilning paydo bo'lishidagi o'rni izoh talab qilmaydi. Lekin uni asosiy omillar jumlasiga ham kiritib bo'lmaydi. Chunki bunda mehnatning, tafakkurning va jamiyatning roli qariyb e'tiborga olinmaydi.

Biologik farazlarning ikkinchisi **undov** nazariyasidir. Bu farazda til insonning ichki kechinmalari bilan bog'liq bo'lgan turlicha baqiriq-chaqiriqlar, tasodifiy qichqiriqlar ta'sirida paydo bo'lgan deb taxmin qilinadi. Bu nazariyaning tarafdorlari jumlasiga ingliz olimi Ch.Darvin, rus olimi A. Potebnya kabilarni kiritish mumkin.

Agar tovushga taqlid so'zlar tilning paydo bo'lishida e'tiborga olinishi lozim bo'lgan tashqi omillarni nazarda tutsa, undov farazida inson tilining paydo bo'lishida ma'lum qiymatga ega bo'lgan so'zlovchilarning ichki his-tuyg'ulari ko'zda tutiladi: *voy*, *dod*, *eh*, *uf* kabilar.

Tovushga taqlid farazining ham, undov farazining ham biologik omillarga asoslanganligini ko'rish qiyin emas. Ularda sotsial faktorlar e'tiborga olinmagan.

Tilning paydo bo'lishi masalasi *mehnat chaqiriqlari* va *ijtimoiy kelishuv* nazariyalari orqali ham izohlanadi. Mehnat chaqiriqlari farazini

nemis olimi L.Nuare quvvatlaydi. Bunda odamlarning jamoa bo‘lib mehnat qilishlari jarayonida kuzatiladigan har xil tovushlar asosida til paydo bo‘lgan, degan g‘oya olg‘a suriladi.

Olimlarning dalolat berishicha, mehnat chaqiriqlari farazini tilimizning vujudga kelishi bilan bog‘lab bo‘lmaydi, chunki bunda narsa-predmetlarning, voqea-hodisalarning nomlari bilan hech qanday bog‘lanish kuzatilmaydi.

Ijtimoiy kelishuv farazi esa XIX asrning ikkinchi yarmida vujudga keladi. Bu farazning tarafdorlari shotlandiyalik Adam Smit va fransuz olimi Jan Jak Russolar edi. Bu farazda til kishilar tomonidan ongli ravishda yaratilgan kashfiyotdir, degan nazariya o‘rtaga qo‘yiladi.

Ko‘rinadiki, bu faraz ham asosli emas, zero, nimadir demoq uchun birichi galda til kerak. Tilsiz insonning ikkinchi bir kishi bilan kelishib olishi qiyin.

Shuni ham aytish lozimki, tilning paydo bo‘lishi bilan bog‘liq barcha farazlar imo-ishoralar bilan ham qaysidir ma’noda aloqadordir.

Imo-ishoralarning hozirgi tilimizda ham kumakchi vosita sifatida qo‘llanilishi izoh talab qilmaydi, albatta.

Qadimda imo-ishoralardan ba’zi qabilalar o‘zaro fikr almashuv davomida juda ko‘p foydalanganlar. Masalan, Avstraliyaning *Aranda* qabilasi vakillarining so‘zlashuvida 450 xil imo-ishora qo‘llanilgani ma’lum. Bu vosita orqali nafaqat narsa-predmetlar, balki ular haqidagi tushunchalar ham ifodalangan. Biroq *Aranda* qabilasi a’zolari imo-ishoralardan to‘g‘ri kelgan har qanday vaziyatda ham foydalanavermaganlar, ularni kerakli o‘rinlardagina qo‘llaganlar.

Imo-ishoralar ba’zi qabilalarning urf-odatlari, udumlari bilan qorishib ketganligini ham kuzatamiz. Bunga Avstraliyaning yana bir qabilasi – *Varramunga* misol bo‘lishi mumkin. Bu qabila udumlariga ko‘ra, beva qolgan ayol bir yilgacha nutq tovushlari orqali so‘zlasha olmaydi. U o‘z jamoasi a’zolari bilan ham, boshqa jamoalar a’zolari bilan ham faqat imo-ishoralar orqali so‘zlashadi.

Bu singari odatlar amerikalik hindlarda ham kuzatiladi. Ularning ko‘plari o‘zaro tovush tili orqali so‘zlashsalar-da, boshqa qabilalar a’zolari bilan imo-ishoralar orqali aloqa qilishadi.

Inson tilining paydo bo‘lishida imo-ishoralarning ham ma’lum darajada ahamiyati borligini ko‘pgina olimlar qayd etib o‘tishgan. Masalan, V.Vundt eng avval ikkita til bo‘lganligini, ularning biri tovush

tili, ikkinchisi esa imo-ishoralarni taqozo etganligini ta'kidlaydi. Tovush tili orqali odamlar imo-ishoralalar bilan izohlab bo'lmaydigan hishayajonlarini ifodalagan bo'lsalar, imo-ishoralalar bilan narsa-predmetlarning, voqea-hodisalarning ifodalanganligini kuramiz, degan fikrni beradi olim.

V.Vundt qo'l va mimika orqali ruxsat, ta'qiq, ko'rsatish, iltimos, xavf va shodlik kabi ma'nolar ifodalanganligini aytadi.

Bizningcha, V.Vundt fikri bilan qo'shilish mumkin. Chunki imo-ishoralardan bugungi tilimizda ham foydalanmoqdamiz. Ammo bu vosita har bir xalqda bir xilda qo'llanilmaydi. Masalan, bir soatlik so'zlashuv davomida meksikalik 180, fransuz 120, italiyalik 80, finlandiyalik esa atigi bir marta imo-ishoralardan foydalanishi qayd etilgan. Bundan tashqari, imo-ishoralalar xalqlarda bir xil ma'noda qo'llanilmasligini ham kuzatamiz. Agar bolgariyaliklar boshini chap tomondan o'ng tomonga yoki aksincha chayqasa, tasdiq ma'nosini, vertikal yo'nalishdagi bosh harakati bilan esa inkor ma'nosini ifodalasalar, o'zbeklarda buning teskarisini ko'ramiz.

Ammo insonning tovush tili mukammallasha borgan sari imo-ishoralardan shunchalik kamroq foydalaniladi. Umuman olganda, imo-ishoralalar ham inson tilining yordamchi vositalari sanaladi, ular tilning paydo bo'lishida asosiy omil bo'lolmaydi.

Shunday qilib, tilning paydo bo'lishi muammosi biz sanab o'tgan farazlarning birortasida ham ishonarli tarzda yoritilmaganligini ko'ramiz. Bu sohadagi biologik farazlarda jamiyatning roli hisobga olinmagan bo'lsa, mehnat chaqiriqlari va ijtimoiy kelishuv farazlarida biologik omillar chetda qolgan.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, tilning paydo bo'lishi insonning tafakkuri, mehnati va jamiyatning bevosita ishtirokida izohlanishi mumkin. Bu omillarni tilning paydo bo'lishini materialistik nuqtai nazaridan izohlaganimizda ham, idealistik jihatdan izolaganimizda ham chetlab o'tib bo'lmaydi.

To'g'ri, insonni Alloh yaratgan. Biroq Alloh hamma narsani insonga birato'la berganida edi, insondan dangasa zot bo'lmagan bo'lar edi. Alloh tafakkur taraqqiyoti bilan bog'liq ko'p narsalarni insonning o'ziga qo'yib bergan.

Tafakkursiz til mavjud bo'lmaydi. Jamiyatning paydo bo'lishi va taraqqiyoti ham tafakkur bilan bog'liqdir. Ikkinchi tomondan esa, inson

tilining paydo bo'lishi, rivojlanishi uchun jamiyat darkor. Jamiyatsiz til taraqqiy etmaydi. Demak, tilning paydo bo'lishi tafakkur, mehnat va jamiyat bilan uzviy bog'liqdir. Biroq, shuni aytish lozimki, ba'zi tilshunoslar tilning inson tafakkuri, madaniyati va ruhiyati bilan aloqadorligini haddan tashqari oshirib yuboradilar. Masalan, V. Fon Gumboldt tilni voqelikni ham o'zgartirib, uni inson ruhiyatining maxsuliga aylantirib yuborishi mumkin bulgan xarakter tarzida tushunadi. Bu g'aliz fikr keyinchalik E.Sepir va B.Uorf kabi olimlar nazariyalarining ham asosini tashkil etdi. Ular tilni insonni boshqaruvchi uchinchi kuch, qudrat tarzida izohladilar. Va buning natijasi o'laroq, lisoniy nisbiylik nazariyasi asoslandi. Unga ko'ra, insonlarning yurish-turishi, xulq-atvori sof lingvistik omillar bilan bog'lanadi. Shu bois voqelikni tasavvur etish har bir tilda o'zgacha bo'lishi mumkin, degan g'oya olg'a suriladi.

Mazkur g'oyaning, albatta, asossiz ekanligi hech kimni ajablantirmaydi. Chunki voqelik haqidagi har bir fikr, tushuncha barcha tillarda bir xil tarzda o'z ifodasini topadi.

MAVZU BO'YICHA SAVOLLAR

1. *Inson tilining paydo bo'lishi masalasi bilan bog'liq biologik farazlarni izohlang.*
2. *Tilning paydo bo'lishi bilan bog'liq ijtimoiy farazlarni izohlang.*
3. *Sanab o'tilgan farazlarga qanday munosabat bildira olasiz?*
4. *Tilning paydo bo'lishida imo-ishoralarning ahamiyati bormi?*
5. *Tilning paydo bulishi qanday faktorlar bilan chambarchas bog'liq?*

ZARURIY ADABIYOTLAR

1. *Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. – Тошкент, 1992.*
2. *Кодухов В.И. Введение в языкознание. -М., 1987.*
3. *Реформатский А.А. Введение в языкознание. -М., 1967.*
4. *Будагов Р.А. Человек и его язык. -М., 1976.*
5. *Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. -М., 1975.*

Uchinchi ma'ruza

TILSHUNOSLIK TARIXIDAN MA'LUMOT

Tilshunoslik tarixini o'rganish til haqidagi bilim darajamizni boyitibgina qolmay, katta tarbiyaviy ahamiyatga ham egadir. Xalqimizning turmush madaniyatining, ma'naviyatining boyib borishi ham til madaniyatining yuksalib borishi bilan bevosita bog'liqdir.

Boshqa fanlar singari tilshunoslik fani ham o'z tarixiga egadir. Bu haqda, hech bo'lmaganda, o'rtaacha bilimga ega bo'lmay turib, bugungi tilshunoslikning erishgan yutuqlari va uning oldida turgan muammolarni o'rganib bo'lmaydi.

Tilshunoslik fani g'arbda ham, sharqda ham katta tarixiy bosqichlarni bosib o'tdi. Bu xususda, ayniqsa, qadimgi hind, yunon, xitoy, arab tilshunosliklari tarixini o'rganish qimmatli ma'lumotlar beradi. Masalan, qadimgi hind tilshunosligi bundan 2500 yil avval tashkil topgan edi.

Qadimgi Hindistonda tilshunoslikning vujudga kelishida o'sha davrlarda hukmron bo'lgan Veda diniga oid madhiyalarni, diniy adabiyotlar matnlarini to'g'ri tushunish va to'g'ri o'qiy bilish zarurati muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur madhiyalar va matnlar qadimgi sanskritda izohlab beriladi. Sanskrit esa o'sha davrda Hindistonning yagona adabiy tilini taqozo etardi.

Tilshunoslikka oid masalalarni Veda diniga (buddizmdan avvalgi din) tegishli bo'lgan yozma yodgorliklarda ham uchratish mumkin. Bu yodgorliklarning birida fonetikaga, ikkinchisida grammatikaga, uchinchisida etimologiyaga va h.k. oid ma'lumotlar keltirilgan. Bu esa, o'z navbatida, qadimgi Hindistonda tilshunoslikning qaysi sohalari vujudga kelganligidan rasmiy dalolat bera oladi.

Qadimgi Hindistonda (eramizdan avvalgi IV asr) Panini mashhur tilshunoslardan biri bo'lgan. U birinchi bo'lib hind tili me'yoriy grammatikasini yozishda o'zidan oldin o'tgan 10 ga yaqin tilshunoslarning ishlaridan foydalangan.

Panini grammatikasida 4000 dan ortiq qoidalar (sutrlar) beriladi. Ammo bu qoidalar o'ta qiyin matematik formulalarga o'xshash tilda yozilganki, ularni hatto sanskritning bilimdonlari ham qiynalib o'qiganlar.

Panini grammatikasida morfologik hodisalar: fe'l o'zagi, qo'shimchalari, tuslanish formalari, shuningdek, boshqa turkumlarga xos so'zlarning shakllari xususida ham keng ma'lumot beriladi. Bundan tashqari, mazkur grammatikada fonetikaga oid ma'lumotlar ham atroflicha yoritilgan.

Panini grammatikasida veda diniga tegishli materiallar sanskrit bilan qiyoslanganini ham ko'rish mumkin. Qiyosiy tahlil fonetik, morfologik, so'z yasalishi va qisman sintaktik masalalar bobida olib boriladi. Shu bois Panini grammatikasi qadimgi sanskritni o'rganishda ahamiyatli bo'libgina qolmay, u so'z shakllarini o'rganishda bugungi kunda ham qo'llanib kelmoqda.

Qadimgi hind tilshunosligida Paninidan tashqari Vararuchi Katyaina, Bxartxari, Amara kabi olimlarning ham mashhur bo'lganligini ko'ramiz. Ular fonetika, morfologiya, lug'atshunoslik sohaslarida teran ma'lumotlar berishdan tashqari, tillarni tarixiy-qiyosiy o'rganish bobida ham muhim ishlar qilishdi.

Eramizning V asrida Amara tomonidan tuzilgan sanskrit tilining lug'ati hozirgi kunda ham sanskrit mutaxassisleri tomonidan keng foydalanilmoqda.

Umuman olganda, Hindistonda tilshunoslikning barcha sohalari bo'yicha fundamental ishlar qilinganining guvohi bo'lamiz. Bu haqda gapirganda, V.Tomsen shunday yozgan edi: «Induslar tilshunoslik sohasida erishgan yutuqlar mutlaqo yuksak bo'lgan. Ovro'pa tilshunosligi bu darajaga XIX asrga qadar erisha olmadi. Ammo shunda ham induslardan juda ko'p narsalarni o'rganishga to'g'ri keldi». (Tomsen V. XIX asr oxirigacha bo'lgan tilshunoslik tarixi.-M., 1938, 10-bet)

Tilshunoslik tarixida qadimgi Yunoniston olimlarining ham alohida o'rni bor. Yunonistonda dastlab tilshunoslik muammolari faylasuflar tomonidan o'rganila boshlagan. Shuning uchun qadimgi yunon tilshunosligi taraqqiyoti bosqichlarini ikkiga bo'lib o'rganamiz:

1. Tilshunoslik materiallari faylasuflar tomonidan o'rganilgan davr (eramizdan avvalgi V-III asrlar).

2. Grammatika ilmi mustaqil fan sifatida o'rganilgan davr (III-I asrlar). Bu davrni Iskandariya davri deb atash mumkin, chunki o'sha paytlarda Iskaidariya tilshunoslik maktabi asoslangan edi.

Qadimgi yunon faylasuflarini dastlab tilning paydo bo'lishi masalasi qiziqtirgan. Ammo bu masala bobida ularning fikrlari mushtarak emas edi. Shu bois yunon faylasuflari ikki qarama-qarshi guruhga bo'linib ketishadi: materialistik g'oyadagi faylasuflar va idealistik g'oyadagi faylasuflar.

Birinci guruh faylasuflari (Demokrit, Aristotel) fikrlariga ko'ra, tabiatdagi, voqelikdagi narsa va predmetlarning nomlari ular bilan bog'liq emas. Ularga shartli ravishda nom qo'yiladi. Shuning uchun tilning kelib chiqishi muammosini ham ilohiy kuch bilan bog'lab bo'lmaydi, degan g'oyani olg'a suradilar.

Ikkinchi guruh faylasuflari (Platon, Geraklit) narsa bilan uning nomi o'rtasida azaliy bog'liqlik borligini aytadilar. (Masalan, asal, achchiq). Suqrotida ham ana shunday fikr mavjud bo'lgan.

Tilshunlik masalalari faylasuflar tomonidan o'rganilganda nafaqat umumiy muammolar, balki tilshunoslikning alohida masalalari ham nazardan chetda qolmadi. Bu davrda, ayniqsa, fonetik muammolarga katta ahamiyat berildi. Masalan, Platon tovushlarni o'rganishda undosh ovozdor hamda undosh shovqinli tovushlarni farqlash lozimligini ta'kidlaydi.

Aristotel unli, yarim unli hamda undosh tovushlar haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. U tovushlar tasnifiga alohida e'tibor qilib, hatto bugungi kunda biz *fonema* deb atayotgan tushunchaga ham qariyb yaqin kelib qoladi.

Qadimgi yunon faylasuflari grammatikaga oid masalalarni ham o'rganadilar. Buni Platonning «Kratil» deb nomlanuvchi dialogik asarida ko'ramiz. Muallif so'zlarni mantiq qonun-qoidalari asosida turkumlarga bo'ladi va ot, fe'l turkumlarini ajratadi. U fe'l deganda harakat ifodasini anglatuvchi so'zlarni, ot deganda esa shu harakatning ijrochisini tushunadi.

So'z turkumlari bobida Platonga nisbatan Aristotel aniqroq ma'lumot beradi. Xususan, u ot deganda zamon tushunchasiga aloqasi bo'lmagan, fe'l deganda esa zamon tushunchasi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan so'zlarni tushunadi. Bu fikrlar uning «Poetika» nomli asarida keltirilgan bo'lsa, keyinchalik «Ritorika» nomli asarida u so'z turkumlarini uchga bo'ladi: ot, fe'l, bog'lovchilar. Bundan tashqari, Aristotel kelishiklar haqida ham ma'lumot beradi. Gapni u mustaqil ma'no anglatuvchi tovushlar yig'indisi tarzida izohlaydi.

Yunonistonda tilshunoslik fanining taraqqiyoti tarixiy Iskandariya davrida (eramizdan avvalgi III-II asrlar) yanada yuksaladi. Bu davrda Iskandariya tilshunoslik (grammatik) maktabi vujudga keldi. Bu maktabga Aristarx Samofrakiy, Dionis Frakiy, Apolloniy Diskol kabi mashhur olimlar asos solishadi.

Mazkur maktabning asosiy maqsadi yunon adabiy an'analarini saqlash, Gomer, Sofokl, Esxil kabi allomalar asarlariga filologik izoh berish, umumiy va yagona yunon adabiy tilini vujudga keltirish kabilardan iborat edi.

Iskandariya tilshunoslik maktabi vakillari yunon adabiy tili taraqqiyoti fonetik jihatdan 7 ta unli va 17 ta undosh bilan bog'liq ekanligini asosli tarzda izohlab beradilar. Ular so'zni nutqning eng kichik (birligi) ma'nodor parchasi sifatida ta'riflaydilar. Bundan tashqari, Iskandariya maktabida so'z turkumlari ham ancha mukammal o'rganiladi. Bu davrga kelib yunonistonlik tilshunoslar so'z turkumlari va so'zlarning nutqdagi aloqalari haqida ham ancha to'liq va ilmiy asoslangan fikrlar berdilar. Masalan, fe'l haqida gapirilganda, uning mayl, zamon, shaxs, nisbat kategoriyalari hamda tuslanish shakllari haqida to'liq ma'lumot berdilar.

Antik tilshunoslik xususida so'z yuritilganda, qadimgi Xitoyda vujudga kelgan lisoniy asarlarni ham eslab o'tish joiz. Qadimgi Xitoy tilshunosligi shakllanganiga ham 2500 yildan ko'proq vaqt ortda qolgan bo'lib, bunda dastlab «Erya» asari vujudga kelgan. «Erya» leksikografik ish bo'lsa-da, unda orfografik, ensiklopedik va mafkuraviy bilimlarning me'yori ham belgilab berilgan. Bu asarning sharhiga bag'ishlangan ba'zi ishlar ham yoziladi. Bunday ishlardan biri «Guanya» asaridir.

«Guanya» ni keng ma'noda «Erya» ning lo'g'ati deyish mumkin. Qadimgi Xitoyda keyinchalik «Mahalliy shevalar» deb ataluvchi «Fanyan» asari vujudga keladi. Biroq u «Erya» singari mashhur bo'lolmadi.

MAVZU BO'YICHA SAVOLLAR

1. *Qadimgi Hindistonda tilshunoslik fanining paydo bo'lishi nima bilan bog'liq?*
2. *Panini yozgan hind tili me'yoriy grammatikasida qancha lisoniy qoida (sutrlar) mavjud?*
3. *Panini grammatikasida nimalar yoritiladi?*

4. *Qadimgi Yunonistonda tilshunoslik faniga kimlar asos soldilar?*
5. *Yunonistonda tilshunoslik fanining taraqqiyot bosqichlarini izohlang.*
6. *Iskandariya tilshunoslik maktabining asoschilari kimlar?*
7. *Iskandariya tilshunoslik maktabining asosiy vazifalari nimalardan iborat edi?*
8. *«Kratil», «Poetika», «Ritorika» asarlari haqida ma'lumot bering.*
9. *Qadimgi Xitoyda dastlab tilshunoslikka oid qanday asarlar vujudga kelgan?*

ZARURIY ADABIYOTLAR

1. *Березин Ф.М. История лингвистических учений. –М., 1975.*
2. *Амирова Т.А. и др. Очерки по истории лингвистики. - М., 1975.*
3. *Кодухов В.И. Кўрсатилган асар (Введение в языкознание). -М., 1987.*
4. *Кодухов В.И. Общее языкознание. -М., 1974.*

To'rtinchi ma'ruza

QADIMGI ARAB TILSHUNOSLIGI

Qadimgi arab tilshunosligining eng taraqqiy etgan davri VII-VIII asrlarda hukm surgan Xalifalik davriga to'g'ri keladi. Unga qadimgi hind, yunon, qisman xitoy tilshunosliklarining ta'siri katta bo'ldi.

Arab tilshunosligining vujudga kelishi ilohiy «Qur'on» kitobining mazmuni va mohiyatini musulmonlarga tushunarli qilish maqsadi bilan uzviy bog'liqdir. Bundan tashqari, klassik arab tilini shevalar ta'siridan himoya qilish ham ko'zda tutiladi.

Qadimgi arab tilshunosligining markazi Basra va Kufa shaharlari, keyinchalik esa Basra va Bog'dod shaharlari bo'lgan.

Arab tilshunosligining shakllanishida Muhammad payg'ambarning kuyovi Hazrati Alining xizmati ham katta bo'ldi. U Abul Osvad ismli olimga Qur'onning matnini, oyatlarini to'g'ri va tushunib o'qish uchun tilshunoslik bilimi zarur bo'layotganini aytadi va unga ot, fe'l hamda yordamchi so'zlarni e'tiborga olgan holda grammatik qo'llanma yozish vazifasini yuklaydi.

Bu, albatta, mazkur sohada qo'yilgan dastlabki qadam edi. Keyinchalik esa Xalil al-Faraxidi (VIII asr) tomonidan dastlabki arabcha lug'at yaratiladi va u «Oyna kitobi» deb nomlanadi.

Xalil al-Faraxidi mashhur arab tilshunosi Sibaveyxning ustози edi. Sibaveyx tilshunoslikda o'zining «Al Kitob» deb ataluvchi asari bilan mashhurdir. Bu asar shu darajada mukammal yozilgan ediki, so'nggi yillarda ham unga biror yangilik kiritish amri mahol bo'ldi.

Arablar fonetik bilimlarga katta ahamiyat berdilar va birinchilardan bo'lib tovush bilan harfni farqlab o'rgandilar. Ular uch undoshli o'zak haqida keng ma'lumot berish bilan birga, affikslar hamda ichki fleksiya to'g'risida aniq izohlar keltirdilar. Arablarning bu muvofaqiyatlari XVIII-XIX asrlardagi Ovro'pa tilshunosligiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Arab tilshunosligining asosiy bo'limlari sifatida *tajvit* (fonetika), *sarf* (morfologiya) va *nahv* (sintaksis) kabilarni ko'rsatish mumkin. Bu bo'limlarning har biri Kufa va Basra tilshunoslik maktablarining asosiy o'rganish ob'ektlari bo'ldi.

Arab tilshunoslari lugʻatshunoslik ishlari bilan ham astoydil shugʻullanadilar. Sogʻaniy ismli olim 20 jildlik lugʻat tuzgan boʻlsa, Al-Firuzobodiy tomonidan 60 jildli lugʻat yaratildi.

Arablarining lugʻatshunoslik bobida qilgan ishlari ibratlidir, albatta. Lekin bu lugʻatlarda koʻproq sheva materiallari beriladi. Bundan tashqari, arab lugʻatlari u paytlarda alifbo tartibiga asoslanmagan edi. Bu kamchiliklar keyingi leksikografik ishlarda, masalan, al-Javharning 40000 soʻzli lugʻatida tuzatildi. Al-Geraviyning lugʻati ham alifbo tartibida yozilgan edi.

Shuni ham aytish kerakki, arab tilshunoslari tilning paydo boʻlishi masalasini ham oʻziga xos yoʻsinda izohlaydilar. Bunda quyidagilar xarakterlidir:

1.Odam Atoga til Alloh tomonidan berilgan.

2.Odam Atoga berilgan til toʻliq va mukammal emas edi. U keyinchalik odamlar tomonidan rivojlantirildi.

3.Tilning vujudga kelishiga qabila boshliqlarining kelishuvlari ham katta taʼsir koʻrsatgan.

Koʻrinadiki, tilning paydo boʻlishi bobidagi arab tilshunoslarining fikrlari bilan qoʻshilib boʻlmaydi, zotan, ular tilning paydo boʻlishida tafakkur, mehnat va jamiyatning rolini hisobga olmaganlar. Alloh tomonidan insonga berilgan til ana shu uch faktor ogʻushida sayqal topganligini eslatish zarur edi.

Arab tilshunosligiga Oʻrta Osiyo olimlarining ham ulushlari katta boʻldi. Bunga Ibn Sinoning «Arab tili fonetikasi», Zamaxshariyning «Muqaddamat - ul adab», «Al - Mufassal», «Asos-ul balogʻa» va boshqa asarlari dalil boʻla oladi.

Mahmud Zamaxshariyning «Al – Mufassal» asari besh qismdan iborat boʻlib, uning birinchi boʻlimi ot turkumiga, ikkinchi boʻlimi feʼl turkumiga oid soʻzlar tavsifiga, uchinchi boʻlimi yordamchi soʻzlar tavsifiga bagʻishlangandir. Asarning toʻrtinchi boʻlimi «Otlarning turlanishi», beshinchi boʻlimi esa «Feʼllarning tuslanishi» deb nomlangan.

Mahmud Zamaxshariyning yana bir asarida dorivor oʻsimliklarning nomlari hamda bunday oʻsimliklar oʻsishi mumkin boʻlgan togʻlar va boshqa hududlar haqida maʼlumotlar beriladi.

Shuni ham aytish kerakki, biz bu oʻrinda Zamaxshariyning lingvistik maʼlumotlar tavsifiga bagʻishlangan faqat ikki asari haqida

fikr yuritdik. Uning tilshunoslik masalalari tavsifi berilgan boshqa asarlari ham mavjuddir.

Arab tilshunosligining o‘ta taraqqiy qilgan davri VII- VIII asrlarga to‘g‘ri keladi. VIII asrdan so‘ng bunda turg‘unlik davri boshlanadi va uzoq yillar davomida tilshunoslikka oid biror bir fundamental ish (asar) yozilganligini qayd eta olmaymiz.

Arab tilshunosligining taraqqiyotiga O‘rta Osiyoda vujudga kelgan ishlar ham sezilarli darajada ta‘sir etdi. Yuqorida Ibn Sinoning «Arab tili fonetikasi» haqida aytilgan edi. Bundan tashqari, Mahmud Koshg‘ariy, Alisher Navoiy kabi ko‘plab allomalarning ishlari ham fikrimiz isboti bo‘lishi mumkin.

Mahmud Koshg‘ariyning 1071 -72 yillarda yozib tugallangan «Devonu lug‘otit turk» asarida tahlil etilgan material turkiy so‘zlar bo‘lsa-da, ular arab tilida izohlangan edi. Mahmud Koshg‘ariy bu asarida hozirgi mustaqil turkiy tillarning barchasini umumturkiy tilining lahjalari sifatida tavsiflaydi.

Bizgacha devonning birgina qo‘lyozmasi etib kelgan bo‘lib, u ham bo‘lsa asarning birinchi jildini taqozo etadi. Bu kitob ayni paytda Istanbulda saqlanmoqda.

Mazkur asarning o‘ziga xosligi shundaki, muallif turkiy lahjalarga oid barcha ma‘lumotlarni o‘z ko‘zi bilan ko‘rib, o‘z qulog‘i bilan eshitib yozgan. Devonda berilgan turkiy so‘zlar turkcha alifbo (18 ta asosiy va 7 ta qo‘shimcha harf) bilan bitilgan. Mahmud Koshg‘ariy turkiy tilga arab tilidagi harflar yot ekanligini ta‘kidlaydi.

Devonning yozilishi haqida muallif shunday deydi: «Men turklar, turkmanlar, o‘g‘uzlar, chigillar, yag‘molar, qirg‘izlarning shaharlari, qishloqlari va yaylovlarini ko‘p yillar kezib chiqdim, lug‘atlarni to‘pladim, turli xil so‘z xususiyatlarini o‘rganib, aniqladim. Men bu ishlarni til bilmaganligim uchun emas, balki bu tillar so‘zlarida har qanday farqlarni aniqlab olish uchun qildim («Devonu lug‘otit turk». - Toshkent: FAN, 1960-1963).

Devonda so‘zlar ism va fe‘l turkumlariga bo‘lib o‘rganiladi. Ot turkumiga ism, sifat, son va olmosh, fe‘l turkumiga esa fe‘l, ravish, sifatdosh, ravishdosh kabilar birlashtiriladi.

Asarda so‘z yasovchi, so‘z o‘zgartiruvchi qo‘shimchalar, ko‘makchi, undov va bog‘lovchilar ham aniq ifodalanadi. Bundan

tashqari, fe'l zamonlari, mayllari, shuningdek, fe'l darajalari (nisbat) mukammal ishlangan.

Alisher Navoiyning ham tilshunoslik bobidagi xizmatlarini alohida qayd etmoq lozim. Uning, ayniqsa, «Muhokamat ul-lugʻatayn» (“Ikki til muhokamasi”) asari bu sohada katta ahamiyat kasb etadi. Asar 1499 yilda yozilib, unda oʻzbek tilining oʻsha zamonning adabiy tillari qatoridan oʻrin olishga qodir ekanligi toʻliq isbotlab beriladi.

Asarda juda koʻp soʻzlar tahlil etiladi. Ular jumlasiga feʼl, ot, sifat va boshqa turkumlarga oid soʻzlar kirib, ular mukammal yoritiladi. Soʻz yasalishi muammosi ham ancha yaxshi tavsiflanadi.

Alisher Navoiy mazkur asarida turkiy til imkoniyatlarini forsiy til imkoniyatlari bilan qiyoslaydi va turkiy tilning beqiyos imkoniyatlari aniq va ravshan qilib koʻrsatib beriladi. Alisher Navoiy bunda bir tilning qudratini, guzalligini ikkinchi tilni mensimaslik evaziga emas, balki real qoʻllanilishiga qarab dalillaydi, zotan, uning oʻzi forscha soʻzlashuvdan tashqari, bu tilda ijod ham qilgan.

Alisher Navoiyning mazkur asari turkiy tilning, jumladan, oʻzbek tilining xalqaro mavqeyini oshirishga gʻoyat katta xizmat qiladi. XV asrga kelib oʻzbek adabiy tili toʻliq asoslangan va faoliyat koʻrsatayotgan edi. Manbalarda milliy tilimiz XI asrda shakllanganligi eslatiladi va bunga Yusuf Xos Hojibning «Qutadgʻu bilig», Ahmad Yugnakiyning «Hibatul haqoyiq» asarlarining yozilishi dalil qilib koʻrsatiladi. Lekin, bizningcha, oʻzbek milliy tili bundan ancha avval shakllangan boʻlishi muqarrardir. Shunisi achinarliki, qadimgi Oʻrta Osiyoda tilshunoslikka oid qilingan ishlar bizgacha toʻliq etib kelmagan. Shu bois bu haqda aniq maʼlumotlarga ega emasmiz.

MAVZU BOʻYICHA SAVOLLAR

1. *Qadimgi Arabistonda tilshunoslikning vujudga kelishiga nima sabab boʻlgan?*
2. *Sibaveyxning «Al-kitob» asari haqida maʼlumot bering.*
3. *Arabistonda lugʻatshunoslikning vujudga kelishi xususida maʼlumot bering.*
4. *Oʻrta Osiyolik olimlardan kimlarning arab tilshunosligi rivojiga ulushlari bor?*

5. *Zamahshariyning tilshunoslikka oid qanday asrlarini bilasiz?*
6. *Alisher Navoiyning «Muhokamat ul- lug‘atayn» asarining asosiy mazmunini so‘zlab bering.*

ZARURIY ADABIYOTLAR

1. *Березин Ф.М. История лингвистических учений. –М., 1975.*
2. *Амирова Т.А. и др. Очерки по истории лингвистики. - М., 1975.*
3. *Кодухов В.И. Введение в языкознание. -М.,1987.*
4. *Кодухов В.И. Общее языкознание. -М., 1974.*

Beshinchi ma'ruza

FONETIKAGA OID MA'LUMOTLAR

Fonetika tilshunoslik fanining mustaqil bo'limlaridan biri bo'lib, unda nutq tovushlari o'rganiladi. Nutq tovushari tilimizning xom ashyosi, uning moddiy boyligi hisoblanadi, zotan, inson tili tovushlar orqali mavjuddir. Tilning barcha birliklari oddiy fonemalaridan boshlab matngacha ana shu tovushlar yordamida o'z ifodasini topadi.

Fonetikaning asosiy predmetini tovushlarning akustik va artikulatsion xarakteristikasi tashkil etadi. Ammo nutq tovushlari sof lingvistik jihatdan ham o'rganiladi. Bunda tovushlarning funksional jihatlari fonologiyaning predmetini tashkil etadi. Fonologiya - fonetik ma'lumotlarga asoslanuvchi va fonetikaning eng yuqori pog'onasini tashkil etuvchi, fonemalarning funksional qimmatini o'rganuvchi sohadir.

Fonema tildagi o'zidan yuqori bo'lgan birliklarni, ya'ni morfemalar, so'z, so'z formalarini farqlashga xizmat qiluvchi tilning eng kichik birligidir. Demak, fonetikani inson nutqining material tomoni, ya'ni artikulatsiyasi va akustikasi haqidagi fan deb, fonologiyani esa tildagi tovushlarning ma'nosini farqlashga xizmat qiluvchi, ularning funksional jihatlarni o'rganuvchi fan deb atash mumkin.

Ma'lumki, jism tebranganda havoni to'ldirantiradi va tovush hosil bo'ladi va buni biz eshitamiz. Akustika ana shu narsa bilan bog'liqdir. Akustik jihatdan tovushning balandligi, kuchi, tembri, qisqa yoki cho'ziqligi farqlanadi. Tovushning balandligi tebranishning miqdoriga bog'liq bo'ladi. Tebranish qancha ko'p (salmoqli) bo'lsa, tovush shuncha baland bo'ladi.

Nutq, tovushining kuchi tebranishning shiddatiga bog'liq bo'ladi. Tebranish darajasi qanchalik katta bo'lsa, shiddatli bo'lsa, tovush ham shunchalik kuchli bo'ladi. Tovushning kuchi havoning nutq organlarimizga qanday zarb bilan urilishiga qarab har xil bo'ladi.

Nutq tovushining tembri (ya'ni sifati) asosiy ton bilan qo'shimcha tonlarning (oberton va rezonator tonlarning) va shovqinning qo'shilishidan hosil bo'ladi. Tovushning tembri rezonator vazifasini bajaruvchi og'iz bo'shlig'i va burun bo'shlig'ining shakli hamda hajmiga, un paychalarida hosil bo'ladigan asosiy tondan tashqari, obertonlarga, shuningdek, og'iz bo'shlig'i va bo'g'izda hosil bo'ladigan

shovqinlar hamda ovoz qanday ekanligiga ham bog'liq. Shunga ko'ra, har kimning ovozi o'ziga xos bo'ladi.

Tovushning cho'ziqlik darajasi tebranish davom etgan vaqt bilan o'lchanadi. Ba'zi tillarda, masalan, turkman tilida *u-u;*, *a-a;*, *o-o;*, *i-i;* unilari tebranish davom etgan vaqtga qarab turlicha talaffuz etiladi.

Albatta, tovushlarning balandligini, kuchini, tembrini, qisqa yoki cho'ziqligini aniqlashda eshitish organimiz - quloqning ahamiyati katta. Unda 4,5 ming nozik tolachalar bo'lib, ular turli xil tonlarga jo'rlanganga o'xshaydi.

Tovushlarning akustik jihatlari bugungi tilshunoslikda maxsus apparatlar yordamida ham o'rganilmoqda. Bunday apparatlar jumlasiga *kimograf lentasi*, *obsillograf* moslamasi va boshqa shu kabilarni kiritish mumkin.

Nutq tovushlarining artikulyatsiyasi nutq apparati bilan bevosita bog'liqdir. Nutq apparati, o'z navbatida, quyidagilarga bo'linadi: a) nafas apparati (o'pka, bronxlar, nafas yo'li); b) bo'g'iz bo'shlig'i (un paychalari, qalqonsimon va piramidasimon tog'aylar); v) og'iz bo'shlig'i (kichik til, til, tanglay, lablar, tish, milk); g) burun bo'shlig'i.

Nutq organlarining tovush hosil qilishda o'rnlari turlicha bo'lib, til, kichik til, lablar, yumshoq tanglay va un paychalari aktiv organlar hisoblanadi. Tishlar, qattiq tanglay va burun bo'shlig'i passiv organlar sanaladi. Lekin ba'zi tillarda, masalan, fransuz tilida burun faol organlar jumlasiga kiradi. Bu tilda to'rtta burun undoshi mavjud.

Nutq organlarining tovush hosil qilish paytidagi harakati va holati **artikulyatsiya** deyiladi. Artikulyatsiyada ikki narsa farq qilinadi: a) artikulyatsiya o'rni va b) artikulyatsiya usuli.

U yoki bu organing tovush hosil qilish paytidagi faol qatnashadigan qismi artikulyatsiya o'rni deyiladi. Masalan, *t*, *d*, *l* tovushlarining hosil bo'lishida tilning oldingi qismi milkka va tishlarga qadaladi. Demak, bu tovushlarning artikulyatsiyasi o'rni til oldidadir. Yoki *b*, *p*, *m* tovushlarining artikulyatsiyasi lablarda ekanligi ham bunga misol bo'la oladi.

Tovush hosil qilish paytida ikki nutq organining jipslanishi yoki jipslashmay oradan havo o'tkazishi artikulyatsiya usuli deyiladi. Bunda portlovchi va sirg'aluvchi tovushlarni farqlaymiz.

Yuqoridagilardan tashqari, nutq tovushlarining aytilishida ovoz va shovqinni ham hisobga olmoq kerak. Unga ko‘ra, jarangli va jarangsiz fonemalarni farqlab o‘rganamiz.

Nutq tovushlarini o‘rganishda har doim tilimizning eng kichik birligi tovush ekanligini va uning o‘zicha ma‘no anglatmasligini, bo‘linmas unsur sanalishini esda tutmoq darkor. Ana shular asosida tovushning nutqimizdagi funksional qiymatini belgilay olamiz.

Nutqda tovushlar ba‘zan me‘yoriy talaffuzdan chiqishi mumkin. Masalan, rus tilidagi *ГОВОРИТЬ* so‘zida «g» tovushi «h», «g’» tarzida talaffuz etilishi ham kuzatiladi: *govorit-hovorit-g’ovorit*.

Bu o‘rinda asosiy fon «g» bo‘lib, *h* va *g’* fonlari variant tovushlarni taqozo etadi. Ilmiy tilda «g» tovushiga nisbatan ayni paytda variant ko‘rinishdagi «g’» va «h» tovushlari *allofonlar* deb yuritiladi.

Agar tovush o‘zgarishi sifat o‘zgarishlariga olib kelsa, bu o‘rinda fonlar haqida emas, balki fonema xususida fikr yuritish lozim bo‘ladi. Masalan: *bo‘r-bir-bar-ber*.

Yuqoridagi fikr va mulohazalarga asoslanib, fonemani qat‘iy ravishda til birligi deb belgilaymiz. Fonema shu bois nutqdagi nodifferensial tovush o‘zgarishlarini taqozo etmaydi. Fonema til birligi sifatida mavhum birlik bo‘lib, nutqda sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan yagona vazifani bajaruvchi barcha fonlarning umumiy yig‘indisidir.

Shunday qilib, allofonlarni nutq hodisasi deb tushunmoq lozim, fonema esa variant tovushlarga (tilda) ega bo‘lmaydi.

Fonemalar majmuasi har bir tilning o‘z ichki sistemasi qoidalariga muvofiq ravishda tillarda turlicha sanaladi. Agar o‘zbek tilida 6 ta unli va 23 ta undosh fonema mavjud bo‘lsa, ba‘zi tillarda, masalan, ingliz tilida 21 unli va 24 undosh tovush mavjuddir. Ba‘zi tillarda atigi 11 ta tovush bo‘lsa, ayrim tillarda ularning soni 70 tagacha etadi. Masalan, *gavay* tilida 6 undosh va 5 unli, *abxaz* tilida 2 unli va 68 undosh bor.

Unli va undoshlar har bir tilda soni jihatidan bu tildagi tovush sistemasini to‘liq qoniqtiradi va fikr ifodasini mukammal berish uchun etarli hisoblanadi.

Jahon tilshunosligida unlilar majmuasini *vokalizm* deb, undoshlar yig‘indisini esa *konsonantizm* deb atash qabul qilingan. Xususi

tilshunoslikda esa uning uziga mos milliy atamalar qo'llanilishi ham mumkin.

Har qanday tilda ham unlilar tasnifi tilning holati va lablarning ishtirokini e'tiborga olgan holda beriladi. Bunda tilning gorizont va vertikal holatlari nazarda tutiladi. Uning gorizont holatiga ko'ra ko'p tillarda til oldi va til orti unlilari, ba'zi tillarda esa til o'rta unlilari ham belgilanadi. Masalan, rus tilida «Ы», «а» unlilari artikulyatsiyasi o'rni til o'rta qismidadir.

Tilning vertikal holatiga ko'ra unlilarni quyidagilarga bo'lish mumkin: a) yuqori tor unlilar; b) o'rta keig unlilar; quyi keng unlilar.

Lablarning ishtirokiga ko'ra unlilarni ikkiga - lablangan va lablanmagan unlilarga ajratish mumkin.

Unlilar tarkibiga ko'ra 3 turga bo'linadi: a) *monoftonglar*, b) *diftonglar*, v) *triftonglar*.

Tarkiban faqat bir tovushdan iborat bo'lsa, bunday tovush monoftong deb ataladi: *a, u, i*. Tarkibida ikki tovush bo'lgan unlini diftong deb ataladi: nem.: *ei*, frans. *ui, ie (puis, pied)*. Bunday tovushlar g'arb tillarida mavjud. Tarkiban uch tovushdan iborat bo'lgan unlini triftong deb ataymiz: *ing, our*

Diftong va triftonglar bir fonemani taqozo etadi, bo'g'in ajratishda ham ular bir bo'g'in tarkibiga kiradi.

MAVZU BO'YICHA SAVOLLAR

1. *Fonetika tilshunoslik fanining qanday bo'limi hisoblanadi?*
2. *Fonetika va fonologiya haqida ma'lumot bering.*
3. *Fonema va allofonlar qanday farqlanadi?*
4. *Fonetik akustika va artikulyatsiyani izohlang.*
5. *Artikulyatsiyada nimalar farqlanadi?*
6. *Unlilar tasnifida nimalar e'tiborga olinadi?*
7. *Unlilarning qanday shakliy turlari mavjud?*

ZARURIY ADABIYOTLAR

1. *Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. – Тошкент, 1992.*
2. *Баскаков Н., Содиқов А., Абдуазизов А. Умумий тилшунослик. – Тошкент, 1981.*
3. *Трубецкой Н.С. Основы фонологии. -М., 1960.*
4. *Абдуазизов А. Ҳозирги замон инглиз тили назарий фонетикаси. -Т., 1986.*
5. *Общее языкознание. Внутренняя структура языка, -М., 1972.*
6. *Реформатский А.А. Фонологические этюды –М., 1976.*
7. *Тюркская фонетика // Тезисы докладов II Всесоюзной конференции. -Алма-Ата, 1990.*
8. *Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. – Тошкент, 1990.*

Oltinchi ma'ruza

UNDOSH FONEMALAR TASNIFI

Undosh fonemalarning tasnifi quyidagi omillar bilan chambarchas bog'liqdir: a) hosil bo'lish o'rni; b) hosil bo'lish usuli; d) ovoz va shovqinning ishtiroki.

Hosil bo'lish o'rniga ko'ra undoshlar uch guruhga bo'linadi: a) **lab undoshlari**, b) **til undoshlari**, d) **bo'g'iz undoshlari**.

Lab undoshlari, o'z navbatida, lab-lab va lab-tish undoshlariga bo'linadi: **b, p, m, v**- lab-lab; **v, f**- lab-tish undoshlari.

Til undoshlarining artikulyatsiyasi xususiyatlariga qarab to'rtga bo'lish mumkin: a) **til oldi undoshlari: t, d, s, l, r** va h.k.; b) **til o'rta undoshi: y**; d) **til orqa undoshlari: k, g, n (ng)**; e) chuqur til orqa undoshlari: **q, g', x**.

Bo'g'iz undoshi arab tilida va undan so'z o'zlashtirgan ba'zi tillarda ko'p uchraydi. Masalan, «h» tovushi o'zbek tilida ham mavjud.

Hosil bo'lish usuliga ko'ra undoshlar **portlovchilarga, sirg'aluvchilarga** va **portlovchi-sirg'aluvchilarga** bo'linadi: **b, p, t, d** va h.k. – portlovchilar; **s, z, sh, x** va h.k. - sirg'aluvchilar; **m, n, ng, l, r** - portlovchi-sirg'aluvchilar.

Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra undosh fonemalar jarangsizlarga va jaranglilarga bo'linadi.

Jarangli tovush talaffuzida shovqindan tashqari sof ovoz ham ishtirok etadi, jarangsizlar esa faqat shovqindan iboratdir. Jaranglilar ichida sonorlar alohida ajralib turadi. Bu tovushlarda ovoz miqdori ancha baland bo'ladi: **m, n, ng, r, l**.

Shuni ham aytish kerakki, biz berayotgan undoshlar tasnifi, asosan, o'zbek tili materiallariga asoslanadi. Biroq jahon tillarida undoshlar aynan bir xil xususiyatga ega emas. Ularning undoshlar sistemasi, albatta, bir-biridan sezilarli farq qiladi. Masalan, ingliz tilida nafas undoshi (h) ham mavjud.

Lekin, shunday bo'lsa ham, undoshlar tasnifida e'tiborga olinishi lozim bo'lgan asosiy faktorlar barcha tillar uchun umumiydir.

Segment va supersegment unsurlar

Odatda, ifoda materiali mavjud bo'lgan fonetik unsurlarni segment unsurlar deb ataladi. Bu jihatdan nutq tovushlarining barchasi segment

unsurlaridir. Supersegment unsurlar deganda esa, ifoda materiali bo‘lmagan unsurlarni tushunamiz.

Umuman olganda, nutqni kichik va katta bo‘laklarga bo‘lish jarayoni *segmentatsiya* deb ataladi va mazkur bo‘laklarni segmentlar deb nomlanadi.

Supersegment unsurlar jumlasiga, odatda, bug‘in, urg‘u va ohang kiritiladi. Bu vositalar segment unsurlar evaziga mavjuddir, ular go‘yo segment unsurlar ustida joylashgandek ko‘rinadi.

Bo‘g‘in bu jihatdan o‘zining ifoda materialiga egadek tasavvur etilsa ham, bu holat real emas. Boshqacha aytganda, bo‘g‘inning ifoda materiali tovush deb o‘ylashimiz mumkin. Lekin tovush segment element sanaladi. Demak, bo‘g‘in supersegment vosita sifatida tovushlar evaziga yashaydi. Urg‘u supersegment vosita sifatida ma‘lum bir bo‘g‘in doirasidagi tovush orqali o‘z ifodasini topadi. Bu o‘rinda ham tovush tom ma‘nodagi urg‘uning ifodasi bo‘lolmaydi.

Urg‘u sifat jihatidan *dinamik*, *miqdor* va *musiqaviy* turlarga bo‘linadi.

Dinamik urg‘uda so‘zning ma‘lum bir bo‘g‘ini kuchli talaffuz etiladi. Bu urg‘u o‘zbek, rus, nemis, qozoq va h.k. tillarning barchasiga xos. Miqdor urg‘usi ma‘lum bir bo‘g‘inning cho‘zibroq talaffuz etilishini taqozo etadi: *zamók-zámok*.

Musiqaviy urg‘uda ovoz tonining ko‘tarilishi yoki pasayishi kuzatiladi. Bu urg‘u xitoy, vietnam tillarida uchraydi. *Uni tonik* urg‘u deb ham atashadi.

Tillar erkin va turg‘un urg‘uli bo‘lishi ham mumkin. Masalan, o‘zbek, fransuz, polyak tillari turg‘un urg‘uli bo‘lsa, rus, ingliz, nemis tillari erkin urg‘uli sanaladi.

Yuqoridagilardan tashqari, mantiqiy urg‘u ham mavjud bo‘lib, u jumla tarkibidagi biror so‘zni boshqalaridan ma‘no salmog‘iga ko‘ra ajratib ko‘rsatish uchun xizmat qiladi.

Nutqimiz turlicha hajmdagi fonetik bo‘laklardan tashkil topadi. Ular quyidagilardan iboratdir: 1) *fraza* (jumla); 2) *takt*; 3) *so‘z*; 4) *bo‘g‘in*; 5) *tovush*.

Fraza nutqimizning ikki pauzasi oralig‘idagi ohang butunligi bo‘lib, ko‘pincha bir gapga teng bo‘ladi: *Ashraf keldi. U kelganda yana davra jonlanib ketdi.*

Takt frazaning ikki qiska pazasi oralig'idagi ohang butunligidir. Takt bir (bosh) urg'u bilan aytiladi va u bir so'zdan yoki bir necha so'zdan iborat bo'lishi mumkin: ***Do'stlari / uning har bir so'zidan zavqlanib kular edi.***

So'z taktning ham, frazaning ham asosiy material qismini taqozo etadi. U takt ichida yoki o'zicha alohida urg'u bilan aytiladigan bo'lakdir. Biroq yordamchi so'zlar ko'pincha mustaqil so'zlarning urg'ularidan foydalanib nutqqa kiradi. Ular o'zicha urg'u ololmaydi: ***sen bilan, maktab tomon, dadam kabi*** va h.k.

Nutq tovushlarining o'zgarishi

Nutq jarayonida real qo'llanganda tovushlar biri ikkinchisiga ta'sir etib va boshqa ayrim sabablarga ko'ra turli xil o'zgarishlarga duch keladi. Bunday o'zgarishlar ***akkomodatsiya, assimilyatsiya, dissimilyatsiya, gaplogiya, metateza, diereza, epenteza*** va boshqa shular kabi hodisalar doirasida yuz beradi. Bu hodisalarning jamini kombinator o'zgarishlar deb atash mumkin.

Akkomodatsiya lotincha (*accomodatio*) so'z bo'lib, «moslashuv» degan ma'noni anglatadi: ***qafas*** (bunda til orqa undoshidan keyin kelayotgan tovush ham til orqasida aytilmoqda), ***dom-disk*** (bu so'zlarda «o» va «i» tovushlari ta'sirida «d» qattiq va yumshoq talaffuz etilmoqda).

Akkomodatsiya hodisasi ***progressiv*** va ***regressiv*** bo'lishi mumkin. O'zbek tilida berilgan misolda *progressiv*, ruscha misolda esa *regressiv* akkomodatsiya yuz bermoqda.

Assimilyatsiya lotincha so'z (*assimilatio*) bo'lib, «o'xshatish» ma'nosini anglatadi. Bu hodisa ham *progressiv* (yurak+ga=yurakka, ayt+di=aytti) yoki *regressiv* (nonvoy-novvoy, birta-bitta) bo'lishi mumkin.

Dissimilyatsiya lotincha (*dissimilis*) «noo'xshash» so'zidan olingan bo'lib, bunda o'xshash tovushlar noo'xshash tovushlarga aylanib qoladi: ***koridor-kolidor, zarur-zaril.***

Metateza so'zi yunoncha (*metathesis*) bo'lib, «almashish» degan ma'noni anglatadi. Bunda so'z tarkibidagi tovushlarning o'rin almashishi nazarda tutiladi: ***marhamat-mahramat, yomg'ir-yog'mir.***

Gaplologiya soʻzi yunoncha «*gaplos*» - oddiy va «*logos*»- tushuncha degan maʼnolarni taqozo etadi. Gaplologiyada maʼlum bir boʻgʻinning tushib qolishi nazarda tutiladi: *знаменооцеу – знаменооцеу, qayin ini-qayni*.

Diereza hodisasida soʻz talafuzidan biror tovushning tushirilishi kuzatiladi: *goʻsht-goʻsh, doʻst-doʻs, past-pas, dasht-dash*.

Epenteza hodisasi soʻz tarkibiga yangi tovush qoʻshilishini taqozo etadi: *u+ga=unga, shu+dan=shundan, doklad-dokalad* kabi.

Epenteza tushunchasi ham yunoncha «*epentesis*» (tovush orttirilishi) soʻzining maʼnosini taqozo etadi.

Nutq tovushlarining pozitsion oʻzgarishlari koʻproq supersegment vositalar bilan bogʻlanadi.

Tovushlar soʻzda tutgan oʻrniga qarab talaffuzda, baʼzan yozuvda ham oʻzgarib ketishi mumkin yoki maʼlum fonetik vositalar (supersegment unsurlar) taʼsirida tushib qolishi mumkin. Masalan, *zavod, bob, kitob* soʻzlarida oxirgi jarangli tovushlar (t) tarzida jarangsizlashib qoladi. *Burun, ogʻiz, qorin* soʻzlariga qoʻshimcha qoʻshilganda, urgʻu qoʻshimchalarga oʻtadi va oxirgi boʻgʻinlardagi tovush tushib qoladi (burni, ogʻzi, qorni). Bunday pozitsion oʻzgarish **reduksiya** deb ataladi.

Reduksiya lotincha soʻz boʻlib, «*qisqarish*» (*reductio*) maʼnosini anglatadi. Bu hodisa unli tovushlarning urgʻuli va urgʻusiz holatiga taalluqli boʻlib, asosan, dinamik urgʻu bilan bogʻlanadi.

Baʼzi tillarda unlilar urgʻu olganda bir xil, urgʻusiz holatda esa boshqacha talaffuz etiladi. Baʼzan esa urgʻusiz unlilar tushib qolishi ham mumkin. Masalan, ingliz tilida *he, she, we* olmoshlari urgʻu olganda choʻziq *i* fonemasi bilan [hi:], [shi:], [wi:], urgʻusiz holatda esa [hiʹ], [shiʹ], [wiʹ] tarzida talaffuz etiladi.

Tovush va harf

Tovush va harf deganda, oʻqish va yozish nazarda tutiladi. Lekin, aytish lozimki, dunyodagi tillarning alfavitlaridagi harflar soni tovushlar soniga toʻgʻri kelmaydi. Bu munosabatni, yaʼni tovush va harf munosabatini **orfografiya** oʻrganadi. Bu atama yunoncha «*orthos*»- toʻgʻri va «*grapho*» yozaman degan soʻzlardan tashkil topgan boʻlib, u imlo qoidalari bilan shugʻullanadi.

O‘qish bilan yozish o‘rtasidagi eng yaqin munosabat o‘zbek tilida kuzatiladi. Imkoni boricha harflar tovushlarga mos keltirilgan. Lekin shunday bo‘lsa ham, ular o‘rtasidagi tofovut sezilarlidir. Bu tilda harflar 26 ta, harf birikmalari 3 ta.

Hozirgi ingliz tilida bu sohada o‘zbek tilining teskarisini ko‘ramiz. Bu tilda harflar soni tovushlar sonidan deyarli ikki marta kam, ya’ni 48 ta tovushga 26 ta harf to‘g‘ri keladi. Bunday vaziyatda **transkripsiya** deb ataluvchi maxsus yozuvdan keng foydalaniladi.

MAVZU BO‘YICHA SAVOLLAR

1. *Undosh tovushlarning tasnifi nimalar bilan bog‘liq?*
2. *Hosil bo‘lish o‘rniga ko‘ra undoshlarni necha turga bo‘lasiz?*
3. *Hosil bo‘lish usuliga ko‘ra undoshlarni qanday tasnif qilasisiz?*
4. *Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko‘ra undoshlarning qanday turlari bor?*
5. *Segment va supersegment unsurlar qanday farqlanadi?*
6. *Nutqning fonetik bo‘linishini izohlab bering.*
7. *Nutq tovushlari qanday fonetik hodisalar doirasida o‘zgaradi?*
8. *Tovush va harf xususida ma’lumot bering.*

ZARURIY ADABIYOTLAR

1. *Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. – Тошкент, 1992.*
2. *Баскаков Н., Содиқов А., Абдуазизов А. Умумий тилшунослик. – Тошкент, 1981.*
3. *Трубецкой Н.С. Основы фонологии.-М., 1960.*
4. *Абдуазизов А. Ҳозирги замон инглиз тили назарий фонетикаси. - Тошкент, 1986.*

Yettinchi ma'ruza

MORFOLOGIYA

Tilshunoslik fani, asosan, fonetika-fonologiya, morfologiya, leksikologiya va sintaksis deb nomlanuvchi to'rt bo'limdan tashkil topadi. Uning ichki sistemasi va taraqqiyoti bilan bog'liq barcha muammolar ana shular bilan uzviy tutashadi.

Morfologiya so'zlarning grammatik tuzilishi va shakli, ularning turkumlarga bo'linishi kabi masalalar bilan shug'ullanadi. Bunda so'zlarning ma'no jihatdan, fonetik jihatdan o'zgarishi emas, balki ularni tuzilishi, shakliy o'zgarishi birinchi galda o'rganilishi lozim bo'lgan masalalarni taqozo etadi. Morfologiya so'zining lug'aviy ma'nosi yunoncha *morphe* - shakl va *logos* - so'z, ta'limot degan tushunchalarni taqozo etadi.

Tilshunoslik fanining har bir bo'limi o'zining birligiga egadir. Biz fonetika haqida ma'lumot olganimizda *fon*, *allofon*, *fonema* kabi tushunchalar bilan tanishgan edik. Morfologiya eng kichik birligi esa nutqda ma'no anglatadigan unsurdir. Bu birlikning tildagi ko'rinishi *morfema* deb ataladi. Morfema - bu tilning eng kichik, bo'laklarga parchalanmaydigan mustaqil holda ham yo grammatik, yo leksik ma'no anglatadigan birligidir. Masalan, *ishchi* va *paxtakor* so'zlari ikkitadan morfemaga egadir: *ish+chi*, *paxta+kor*. Bu morfemalar alohida ma'no anglatuvchi qismlarga bo'linmaydi. ***Paxtakorlarning*** so'zi esa turtta morfemadan tashkil topmoqda.

Ko'rinadiki, morfemalar so'z tarkibida yashaydi va uning qurilish materiali sanaladi. Morfemaning asosiy xususiyatlaridan biri shunda ko'rinadiki, u til birligi bulishi bilan birga, uning belgisi ham hisoblanadi. Biz tilning belgilar yig'indisidan tashkil topgan sistema ekanligini bilamiz. Bu jihatdan morfema til belgisi sifatida ***ifodalovchi*** va ***ifodalanuvchi*** tomonlariga egadir. Uning ifodalovchi tomoni tovushlar orqali o'z aksini topadi, ifodalanuvchi jihati esa u anglatgan yo leksik, yoki grammatik ma'noni taqozo etadi.

Morfemaning bu jihatlari og'zaki nutqda tovush va ma'no orqali, yozma nutqda esa harflar va ma'no orqali ifodalanadi.

Morf va morfemalarni so'zdagi bug'inlar bilan tenglatirib bo'lmaydi, zero, morf va morfemalar so'z bo'g'inlari bilan ba'zan to'g'ri

kelsa-da, ular ifoda rejalariga ko‘ra mutlaqo boshqa-boshqa hodisalardir. Masalan, **a-kam** so‘zi ikki bo‘g‘indan iborat, ammo bu bo‘linish morfemalarga ajratishda **aka-m** tarzida bo‘ladi. **Ish+chi, osh+paz** so‘zlarining bo‘g‘inlarga va morfemalarga bo‘linishi mos kelishi esa «baxtli» tasodifdir.

Shuni ham aytish kerakki, morf bilan morfema har doim to‘g‘ri kelavemaydi. Morfema til birligi sifatida nutqda bir morf orqali ifodalanishi ham mumkin. Masalan, **otlar, ishda** kabi so‘zlarda morf va morfemalar soni tengdir. Lekin jo‘nalish kelishigida bu mushtaraklik buziladi: **ishga, otga, yurakka, tilakka, buyruqqa, tog‘ga**. Bu vaziyatda bir morfema 3 ta morf orqali ifodalanishi kuzatiladi. Bir morfema ifodasini beruvchi bu singari morflarni variant morflar yoki **allomorflar** deb ataladi. Allomorflarga rus tilidagi **книги, чтения, студенты, паруса** so‘zlarida ko‘plik anglatadigan и, я, ы, а singari bir morfemaning turli variantlari yaxshi misol bo‘la oladi.

Morfemaning turlari

Morfemalar ma‘no xususiyatlariga ko‘ra turlarga bo‘linadi. Bu jihatdan ularni o‘zak morfemalarga va affiks morfemalarga ajratiladi. Bu turlarning har biri, o‘z navbatida, yana alohida tasnif etiladi.

O‘zak morfemalar leksik ma‘no anglatuvchi va grammatik ma‘no ifodalovchi turlarga bo‘linadi. Leksik ma‘no anglatuvchi o‘zak morfemalar **ish, kntob, bahor, daraxt** singari alohida so‘zga teng bo‘ladi. Grammatik ma‘no anglatuvchi o‘zak morfemalar so‘zlarning grammatik ma‘nolarini hosil qiluvchi, gap tarkibida so‘zlar o‘rtasida grammatik munosabat o‘rnatuvchi sifatga ega. Bunday morfemalar jumlasiga predlog, ko‘makchi, bog‘lovchi, artikl, yordamchi fe‘llar va hokazolar kiradi.

Affiks morfemalar ham so‘z yasovchi, shakl yasovchi va so‘z o‘zgartiruvchi turlarga egadir.

So‘z yasovchi affiksial morfemalar yangi so‘z yasash uchun xizmat qiladi **-zor, -kor, -paz, -la, -chi** kabilar. Rus tilida **-тель (учи+тель. писатель), -чик (переписчик, счетчик)** kabilar.

Ko‘rinadiki, so‘z yasovchi affiks morfemalar o‘zak morfemalarga qo‘shilib yangi so‘z yasaydi va so‘zning leksik ma‘nosini o‘zgartira oladi: **tin+ch+lik**.

Affiksial morfemalarning qolgan ikki turini tobe leksik morfemalar deb atash ham mumkin. Bunday morfemalar soʻzlarga qoʻshilganda leksik maʼnoni oʻzgartira olmaydi. Ular faqat grammatik maʼnoni oʻzgartiradi. Shu bois bu xildagi morfemalarni grammatik morfema deb atash ham mumkin.

Soʻzning leksik maʼnosini oʻzgartirmay, u orqali anglashilayotgan narsa-predmetlarning, voqea-hodisalarning borliqqa munosabatini ifodalaydigan morfemalar shakl yasovchi morfemalar deb ataladi. Bunga otlarda koʻplik, kichraytirish, erkalash, feʼlarda zamon, mayl, nisbat, sonlarda maʼno turlarini yasovchi qoʻshimchalar, shuningdek, feʼning funktsional shakllari - sifatdosh, ravishdosh, harakat nomini yasovchi qoʻshimchalar kiritiladi.

Soʻz birikmalari, soʻz tizilmalari, gap komponentlari oʻrtasidagi munosabatlarni taʼminlovchi affiks morfemalarni soʻz oʻzgartiruvchi morfemalar deb ataymiz. Ular jumlasiga otlarda egalik, kelishik qoʻshimchalari, feʼning shaxs-son qoʻshimchalarini kiritish mumkin.

Lekin odatdagi mazkur bulinishni nisbatan boshqacharoq reja asosida qayta koʻrib chiqish lozim koʻrinadi. Bizningcha, soʻz yasovchi morfemalarni alohida hisoblab, shakl yasovchi va soʻz oʻzgartiruvchi morfemalarni ularning keyingisining nomi bilan atab, yagona turga birlashtirish maqsadga muvofiqdir. Chunki shakl oʻzgartiruvchi qoʻshimchalar ham, asosan, grammatik maʼno doirasida faoldir.

Affiks morfemalarning barchasi bir soʻz doirasida qoʻllanishi ham mumkin: ***paxtakorlarimizga***.

Mazkur soʻz doirasida yangi soʻz yasovchi /-kor/, soʻz shaklini yasovchi /-lar/ va soʻz oʻzgartiruvchi /-imiz, -ga/ affikslari qatnashmoqda.

Bundan tashqari, bir soʻz doirasida soʻz yasovchi affikslar ham qator kelishi va har gal yangi soʻz yasalishi mumkin: ***tin+ch+lik, tila+k+dosh*** kabilar.

Affiks morfemalar oʻzakka nisbatan joylashishiga qarab uch turga boʻlinadi: ***prefiksial, infiksial, postfiksial*** morfemalar. Prefiksial morfemalar oʻzakning oldida joylashadi: ***befarq, noqulay, изгнать, наилучший, recopier, anormal (-ale)*** va h.k.

Infiksial morfemalar o‘zakning ichiga joylashadi: lotincha *findo* so‘zidagi *n* infiksial morfemadir. U *fid* (infinitiv) *sanchmoq* fe‘lining hozirgi zamon qo‘shimchasidir. Yoki ingliz tilida *man* (odam), *men* (odamlar). Bunda *e* ko‘plik ma’nosini anglatmoqda. Yoki yana lotincha va arabcha misollarda ham buni bemalol kuzatish mumkin: *viki-yengdim*, *vinko-yengaman*, *ktaab-kitob*, *kutub-kitoblar*.

Postfiksial morfemalar so‘z o‘zagidan keyin qo‘llaniladi: *tilshunos*, *o‘yinch*, *oshxona*, *мыло*, *затхлый*, *спутник*. Postfiksial morfemalar suffiks va fleksiyaga bo‘linadi.

Grammatik ma’no

Leksik va grammatik ma’no tushunchalari morfema tushunchasi bilan uzviy bog‘liqdir: o‘zak morfemalar orqali leksik ma’no anglatilsa, affiksial morfemalar va yordamchi so‘zlarni taqozo etuvchi o‘zak morfemalar orqali grammatik ma’no ifodalanadi.

Ba’zi tilshunoslarning fikriga ko‘ra, so‘z yasovchi morfemalarni ham leksik morfemalar jumlasiga kiritish mumkin (mas., (M.Irisqulov).

Leksik ma’no ma’lum bir so‘z bilan bog‘lanib, voqealikdagi narsa-predmet, voqea-hodisalarning nomlari bilan aloqador bo‘ladi. Grammatik ma’no bunday xususiyatga ega bo‘lmaydi va yakka ma’nolik xususiyatga ham ega emas.

Leksik va grammatik ma’nolar bir-biridan farqlansa-da, uzviy aloqadordir. Ularning biri ikkichisiz uchramaydi. Masalan, *uy*, *nok*, *sigir*, *kitob*, *atom*, *bo‘g‘in* kabi leksik ma’nolari har xil: oltita so‘z bu o‘rinda olti xil ma’no anglatmoqda, lekin ularning grammatik ma’nolarida farq kuzatilmaydi, zotan, so‘zlarning barchasi birlik va bosh kelishikdagi otlardir. Agar ularga biror kelishik qo‘shimchasini qo‘shsak (uydan, nokdan, kitobdan, sigirdan, atomdan, bo‘g‘indan), shu kelishik ma’nosini ham bir xilda anglatadi. Lekin grammatik jihatdan bo‘lgan bu o‘zgarishlar ularning leksik ma’nolariga ta’sir etmaydi. Biroq mazkur so‘zlarning rus tilidagi shakllariga e’tibor bersak, leksik ma’no ham bu o‘rinda turlicha ekanligidan tashaqari, grammatik ma’no ham bir xil emasligini ko‘ramiz: *дом*, *атом*, *слог* kabilar birlik, bosh kelishik va mujskoy rod tushunchasini bersa, *корова*, *груша*, *книга* kabilar birlik, bosh kelishik va jenskiy rod tushunchalarini anglatadi. Demak, grammatik ma’no har bir tilda uning ichki qurilishiga mos holda ifodalanadi.

Bu o'rinda shunga ahamiyat berish lozimki, grammatik rod tushunchasi «jins» ma'nosi bilan har doim ham bog'liq bo'lavermaydi. Masalan, *он-она, бык-корова* so'zlarida rod tushunchasi tom ma'noda qo'llanilsa, *стол, ручка, книга, карандаш* so'zlarida bu tushuncha ma'no anglatmaydi. Demak, rod tushunchasini faqat grammatik hodisa sifatida talqin etish maqsadga muvofiqdir.

Grammatik ma'no voqelikdagi narsa-predmet, voqea-hodisalar o'rtasidagi munosabatni anglatadi. Bu vazifa kelishik qo'shimchalari, fe'l zamonlari, sifat darajalari, so'zning takror qo'llanishi, suppletiv formalar, ohang kabilar orqali ifodalanadi.

MAVZU BO'YICHA SAVOLLAR

1. *Morfologiyaning tekshiruv ob'ekti nimalardan iborat?*
2. *Morfema va allomorflar haqida ma'lumot bering.*
3. *Morfemalarning qanday turlari mavjud?*
4. *Leksik va grammatik ma'nolar qanday farqlanadi?*
5. *Affiks morfemalarni o'zakka nisbatan joylashishiga qarab necha turga bo'lasiz?*
6. *Infiksial morfema qanday tillarda kuzatiladi?*

ZARURIY ADABIYOTLAR

1. *Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. - Тошкент, 1992.*
2. *Кодухов В.И. Введение в языкознание. - М., 1987.*
3. *Реформатский А. Введение в языковедение. -М., 1961.*
4. *Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. - Тошкент, 1975.*

Sakkizinchi ma'ruza

TILNING GRAMMATIK VOSITALARI

Tilning grammatik vositalari ichida eng faollaridan biri **affiksdir**. Affikslar soʻz yasovchi, shakl yasovchi va soʻz oʻzgartiruvchi boʻlishi mumkin. Affikslarning mavqei ayniqsa sintetik tillarda balanddir.

Affikslardan tashqari, yana turli xil grammatik vositalar mavjud boʻlib, ularning har biriga quyida qisqacha toʻxtalamiz.

Ohang. Ohang, odatda, urgʻu va melodika bilan ifodalanadi. Ular ohangning tarkibiy qismlari sanaladi. Ammo baʼzi tillarda urgʻu, baʼzilarida esa melodika grammatik maʼno ifodalashda faol qatnashadi.

Urgʻu haqida oldingi maʼruzalarimizda batafsil maʼlumot berilgan edi. Ayni paytda esa melodikaga izoh bermoqchimiz.

Melodika deganda ton balandligining oʻzgarishini tushunamiz. Bu koʻproq xitoy-tibet tillarida katta ahamiyatga egadir. Chunki, bu tillarda affikslar mutlaqo qoʻllanilmaydi. Masalan, xitoy tilida maʼno ton oʻzgarishiga qarab farqlanadi:

- *ma (brrinchi ton) - ona;*
- *ma (ikkinchi ton) - kanop;*
- *ma (uchinchi ton) = chumoli;*
- *ma (turtinchi ton) = soʻkinmoq.*

Bundan shu narsa anglashiladiki, melodika faqat grammatik maʼnoni emas, balki leksik maʼnoni ham oʻzgartiradi. Melodika vositasida rus, oʻzbek tillarida gapning turini hamda uning boʻlaklarini farqlash, ajratish mumkin: **Он пришёл. Он пришёл? Он пришёл! U keldi. U keldi? U keldi! Ходить долго – не мог. Ходить - долго не мог. Ish koʻp, bora olmadim. Ish, koʻp bora olmadim.**

M.Irisqulovning fikriga koʻra, ohang orqali rus tilidagina soʻroq gaplar ifodalanishi mumkin, oʻzbek, ingliz, nemis tillarida faqat ohangning oʻzi bu oʻrinda kamlik qiladi. Bu tillarda ohangdan tashqari boshqa vositalar ham qoʻllaniladi. Masalan, oʻzbek tilida yuklamalar. Bizningcha, oʻzbek tilida faqat ohang yordamida soʻroq gaplar bimalol shakllanaveradi. Bunga yuqoridagi misollar dalil boʻla oladi. Yuklama bilan shakllangan soʻroq gaplar esa alohida turni tashkil etadi.

Reduplikatsiya, ya'ni takror deganda, so'z o'zaginging to'liq yoki qisman takrorlanishi, asosning (negizning) yoki to'liq so'zning takroriy ishlatilishi tushuniladi. Reduplikatsiya grammatik ma'no ifodalaydi va turli maqsadlarni ko'zda tutadi: *sudara-sudara (fuqarolar), sudara (fuqaro), orang-orang (odamlar), orang (odam)*. Mazkur misollar malay tiliga xos bo'lib, reduplikatsiya bunda grammatik ko'plikni ifodalamoqda. Quyidagi misollarda esa reduplikatsiyaning boshqa maqsadlarda qo'llanilganini ko'ramiz: hind tilida **lambe-lambe** - juda uzun; fors tilida **tond-tond** - juda tez; tamil tilida **vev-veri** – turlicha; o'zbek tilida **tog'-tog', kitob-mitob, choy-poy**, rus tilida **белый-белый, работаешь-работаешь**.

Ichki fleksiya deganda, so'z tarkibidagi tovushlarning o'zgarishi natijasida so'z shakllarining yasalishi tushuniladi. Bu hodisa hind-ovro'pa tillarida, shuningdek, arab tilida ko'p kuzatiladi. Masalan: ingliz tilida *get - olmoq, got - olgan*, nemis tilida *ich schlief - men uxlayapman, ich schlief - men uxladim*, ingliz tilida *man - erkak, men - erkaklar*, arab tilida *ktaab - kitob, kutub -kitoblar*, nemis tilida *Mutter - ona, Mütter - onalar*, sanskrit tilida *nidra - uyqu, naidra - uxlayotgan*.

Suppletivizm deganda ma'lum bir so'zning grammatik formalari turli xil o'zak va negizlardan yasalishini tushunamiz: **я -меня, мы -нас, je suis-il est (frans.), она -ей, I -me, she -heg, we – our ing, bon – meilleur (frans.), хороший - лучше**.

Suppletivizm hodisasida grammatik ma'no ifodalanishida alohida so'z formalaridan foydalaniladi.

Yordamchi so'zlar ham grammatik ma'no ifodalash uchun xizmat qiladi. Bunday so'zlar o'zak morfemalar jumlasiga kiradi. Yordamchi so'zlarga ko'makchi, bog'lovchi, artikl, predlog, kumakchi fe'llar, yuklamalar kiradi.

Yordamchi so'zlar analitik shakl ifodasini berishda ham faol qo'llanadi. Artikl, predlog, fe'llar, asosan, hind-ovro'pa tillarida kuzatiladi. Masalan, ingliz tilida *a(n), the* artikllari, fransuz tilida *le, la, les, une, des* kabi artikllar. Bu vositalar otlarning aniq va noaniqlik kategoriyasini belgilashda muhim ahamiyatga egadir.

Yordamchi fe'llar ham grammatik ma'no ifodalaydi. Bu vositalar ko'proq hind-ovro'pa tillari uchun xarakterlidir. Masalan, fransuz tilida ikkita (*être, avoir*), nemis tilida uchta, rus tilida bitta (быть) yordamchi fe'l mavjuddir.

Soʻzning analitik formasi koʻmakchilar, takror va ohang orqali oʻzbek tilida ham grammatik maʼno ifodalanadi: *gul kabi, maktab tomon, eng yaxshi, togʻ-togʻ (xirmon)* kabilar.

Oʻzbek tilida analitik forma (yordamchi) koʻmakchi feʼl orkali yasalishi mumkin: *oʻqib chiq, olib koʻr, kela qol*. Bunda *chiq, koʻr, qol* koʻmakchi feʼllari asosiy feʼllarga birikib, analitik shakl hosil qilmoqda.

Soʻz tartibi orqali ham analitik shakl singari grammatik maʼno yasaladi. Masalan: *Aka ukadan katta - Uka akadan kichik. Karim Akbarga kitob berdi - Akbar Karimdan kitob oldi*.

Shunday qilib, grammatik maʼnoning turli vositalar orqali ifodalanishini koʻramiz. Bu vositalarni analitik va sintetik vositalarga ajratamiz.

Sintetik vositalar jumlasiga affiksatsiya, ichki fleksiya, suppletiv usul kiradi. Analitik vositalarga esa yordamchi soʻzlar, soʻz tartibi, takror, ohang kabilar tegishli.

Jahon tillari bu jihatdan analitik tillar, sintetik tillar deb ataluvchi guruhlarga boʻlinadi. Baʼzi tillarda esa har ikki vosita ham qoʻllaniladi (maktabga tomon, sening uchun, shuning bilan).

Rus, nemis tillari sintetik tillar, ingliz, fransuz tillari esa analitik tillar jumlasiga kiradi. Turkiy tillarda sintetik tillarga moyillik kuchlidir. Bunga ularda affikslar faol qoʻllanishi sabab boʻladi.

Grammatik kategoriya tushunchasi

Grammatik kategoriya tushunchasi grammatik maʼno bilan chambarchas bogʻliqdir. Zero, grammatik kategoriyalar, asosan, grammatik maʼno orqali ifodalanadi. Tillarda grammatik kategoriyalar bir xil emas. Har bir tilda grammatik maʼnolar va ularning ifodalanishi usullari turlicha boʻlgani uchun, ularda grammatik kategoriyalar ham farq qiladi.

Grammatik kategoriya umumlashgan grammatik maʼno demakdir. Shu bois grammatik kategoriyalar orqali tilning qaysi morfologik turga xosligini ham aniqlab olish mumkin.

Umumiy grammatik maʼnoni tashkil etuvchi xususiy maʼnolar bir-biriga zid boʻladi. Masalan, son kategoriyasini olib koʻraylik: *kitob-kitoblar*. Bunda birlik bilan koʻplik zid ekanligi izoh talab qilmaydi. Koʻplik maʼlum bir belgi (-lar) orqali ifodalanmoqda. Birlik esa bunday

qo‘shimchaga ega emas. Demak, -lar morfemasi ko‘plikni ifodalamoqda. Shuning uchun bu o‘rinda nol morfemani Ø belgisi bilan ifodalash mumkin. Ana shu birlik va ko‘plik ma‘nolari grammatik son kategoriyasini beradi.

Grammatik kategoriyalar tillarda uch xil bo‘ladi:

- 1) sintetik grammatik kategoriyalar;
- 2) analitik grammatik kategoriyalar;
- 3) aralash grammatik kategoriyalar.

Sintetik grammatik kategoriyalar affiks morfemalar orqali ifodalanadi. Masalan: **maktabda o‘qiydi, shaharda yashaydi** kabi.

Analitik grammatik kategoriyalar yordamchi so‘zlar orqali ifodalanadi: **Bell Willcome now. Il va à la gare. Ukam uchun oldim.**

Aralash grammatik kategoriyalar ham sintetik, ham analitik vositalar orqali ifodalanadi: **Men maktabga tomon bordim. - Men maktab tomonga bordim.**

Grammatik kategoriyalar tillarda bir xil bo‘lmasligi eslatilgan edi. Masalan, o‘tning grammatik kategoriyalarini olaylik. O‘tning rus tilida son, kelishik, rod kategoriyalari, o‘zbek tilida son, kelishik, egalik kategoriyalari, ingliz tilida son, kelishik, aniqlik-noaniqlik kategoriyalari, fransuz tilida ham shu singari kategoriyalar mavjud.

Ammo bir tilda mavjud kategoriya ikkinchi tilda bo‘lmasligi bu tilda mazkur grammatik ma‘no ifodalanmaydi, degan fikrni anglatmaydi. Masalan, roman-german tillarida mavjud bo‘lgan aniqlik-noaniqlik ma‘nolarining artikllar bilan ifodalanishi, o‘zbek va rus tillarida leksik va sintaktik usullar bilan berilishi fikr isboti bo‘lishi mumkin: **un homme** – frans. qandaydir odam, какой-то человек. Yoki o‘zbek tilida egalik kategoriyasi orqali ifodalanadigan grammatik ma‘no ingliz va fransuz tillarida sintaktik usul bilan ifodalanishi mumkin: **kitobim - my book – mon livre- моя книга.**

Shunday qilib, dunyodagi barcha tillar grammatik kategoriyalarni ifodalashga qodirdir. Lekin mazkur kategoriyalar birorta grammatik vosita orqali voqelanishi shart.

Mustaqil so‘zlarning har bir turkumi o‘ziga xos grammatik kategoriyalarga egadir. Ularning alohida turkumlarga bo‘linishida ham ana shu morfologik belgi muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, egalik kategoriyasi faqat otlarga xos bo‘lsa, nisbat kategoriyasi yoki zamon faqat fe‘llar uchun xarakterlidir.

MAVZU BO'YICHA SAVOLLAR

1. *Grammatik ma'no deganda qanday ma'noni tushunasiz?*
2. *Grammatik ma'no tillarda qanday vositalar yordamida ifodalanadi?*
3. *Grammatik ma'no ifodalovchi asosiy vositalar nimalardan iborat?*
4. *Grammatik kategoriya nima?*
5. *Grammatik kategoriyalar tillarda farqlanadimi?*
6. *Sintetik, analitik va aralash grammatik kategoriyalarni izohlang.*

ZARURIY ADABIYOTLAR

1. *Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. – Тошкент, 1992.*
2. *Кодухов В.И. Введение в языкознание. –М., 1987.*
3. *Реформатский А. Введение в языковедение. –М., 1961.*
4. *Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 1975.*

To‘qqizinchi ma’ruza

ASOSIY GRAMMATIK KATEGORIYALAR

Grammatik rod kategoriyasi

Rod kategoriyasiga ko‘ra tillarda mujskoy, jenskiy rodlar va sredniy, ya’ni neytral rod ajratiladi. Mazkur grammatik kategoriyaning o‘ziga xosligi shundaki, u inson tafakkuri mantiqiga to‘g‘ri kelmaydi.

Ma’lumki, tabiiy biologik jins ikkita, grammatik rod esa uchta. Sredniy, ya’ni neytral rodga tilda to‘g‘ri keladigan so‘zlar bor bo‘lsa-da, tabiatda unga mos keladigan jins yo‘q.

Albatta, tabiatda jins jonli mavjudotlarga xosdir. Grammatikada esa rod kategoriyasi jonli-jonsizlikni farq qilmaydi.

Grammatik rod kategoriyasi, asosan, hind-ovro‘pa tillariga xosdir. Bunda har bir tilning o‘ziga xos rod bildiruvchi ko‘rsatkichlari mavjud.

Rus tilida jenskiy rod -a, mujskoy rod Ø affiksial morfema bilan, sredniy rod esa -o, -я, -e. qo‘shimchalari orqali ifodalanadi. Ammo bu ko‘rsatkichlar mutlaq emas, ular istisnolarni tashkil etishi ham mumkin. Masalan, **мужчина, папа** so‘zlari mujskoy rodga tegishli bo‘lsa-da, ularda jenskiy rod affiksi -a qatnashayotganini ko‘ramiz.

Bir so‘zning o‘zi tillarda turli rodlarga tegishli bo‘lishi mumkin: **лошадь** - rus tilida jenskiy rodga, nemis tilida sredniy –**das Pferd**, fransuz tilida mujskoy rodga – **le cheval** tegishlidir. Bundan tashqari, **женщина** va **девочка** so‘zlari nemis tilida sredniy rodga tegishlidir: **das Weib, das Madchen**.

Grammatik rodning ajablanarli tomoni shundaki, u tarixan o‘zgaruvchandir. Masalan, bir vaqtlar **atom** so‘zi jenskiy rodga bo‘lib, **atoma** deb yuritilgan bo‘lsa, **molekula** so‘zi mujskoy rodga **molekul** deb berilgani ma’lum. Qadimgi ingliz tilida ham **qayiq** so‘zi jenskiy rodga bo‘lgan, chunki qayiqning old tomoni ayol kishining byusti bilan bezatilgan.

Nemis olimlarining fikrlariga ko‘ra, odamlar dunyodagi hamma kuchli narsalarni mujskoy roddagi so‘zlar bilan ataganlar. Qo‘lda yasalgan narsalarni esa neytral rod deb bilishgan. Ammo bu fikr olimlar tomonidan tasdiqlanmadi. Chunki nemis tilining o‘zida ham **ayol** va **qiz** so‘zlari neytral rodga tegishlidir. Nozik va go‘zal bo‘lsa-da, rus tilida **цветок** so‘zi mujskoy rodga to‘g‘ri keladi.

Grammatik son kategoriyasi

Bu kategoriya ko'p tillarda ikki xususiy ma'no - birlik va ko'plikdan tashkil topadi. Lekin ba'zi tillarda juftlikni anglatuvchi ikkilik soni ham mavjud.

Son kategoriyasi ot, olmosh, sifat va fe'llarda uchraydi. O'zbek, rus, nemis, ingliz, fransuz tillarida bu kategoriya yuqorida aytilgan ikki xususiy ma'no orqali ifodalanadi.

Son kategoriyasi o'zbek tilida ot, olmosh va fe'llarda, ingliz tilida ot va olmoshlarda, rus tilida ot, sifat, olmosh va fe'llarda qo'llanadi.

O'zbek tilida sifatlarda son kategoriyasi yo'q: *yashil o'rmonlar*. Rus tilida esa u sifatlarda ham mavjud: *белый дом - белые дома*.

Ingliz tilida otlarda ko'plik ichki fleksiya orqali ham ifodalanishi mumkin: *man* - odam, *men* - odamlar, *goose* - g'oz, *geese* - g'ozlar. Bu hodisani arab tilida ham kuzatamiz: *ktaab - kitob, kutub* - kitoblar.

Hind-ovro'pa tillarida olmoshlarning ko'plik shakli suppletiv usul bilan ifodalanadi: *я, ты, он, мы, вы, они; I, you, he, she, we, they; je, vous, nous; ich, wir, ihr, sie*.

O'zbek tilida ham olmoshlarda ko'plik suppletiv usul bilan ifodalanadi deyish mumkin: *men, sen, biz, siz*.

Tillarda faqat birlikda va faqat ko'plikda ishlatiladigan so'zlar ham mavjud: *ko'z, suv, un; ochki, duhi*. Faqat birlikda qo'llanadigan so'zlarga nisbatan *singularia tantum*, faqat ko'plikda ishlatiladigan so'zlarga nisbatan esa *pluralia tantum* tushunchalari qo'llanadi.

Kelishik kategoriyasi

Ma'lumki, kelishik kategoriyasi ot so'z turkumiga xos so'zlarning boshqa so'zlar bilan munosabatini ifodalaydi. Shuning uchun mazkur kategoriyani morfologik-sintaktik kategoriya deb atash ham mumkin.

Kelishiklarning soni hamma tillarda ham bir xil emas. Ular hozirgi zamon ingliz tilida ikkita, rus va o'zbek tillarida oltita, nemis tilida to'rtta, eston tilida o'n beshta, venger tilida esa yigirmadan ortiqdir. Xitoy-tibet tillarida va hozirgi fransuz tilida kelishik kategoriyasi yo'q.

Shuni ham aytish lozimki, bir tilda bo'lgan kelishikning ma'lum bir turi boshqa bir kelishik kategoriyasi mavjud tilda bo'lmasligi ham

mumkin. Masalan, o‘zbek tilidagi qaratqich va tushum kelishiklari rus tilidagi roditelniy padej orqali ifodalanadi. Bundan tashqari, o‘zbek tilida faqat ot va olmoshlar turlansa, rus tilida sifat va sonlar ham bunday xususiyatga ega: ***Камол встретил моего близкого друга.***

Biz bu o‘rinda kelishiklar haqida umumiy ma’lumot berdik, xolos. Biroq kelishik va uning ifodalanishi har bir tilning o‘z ichki qonun-qoidalariga bo‘ysunadi.

Grammatik zamon kategoriyasi

Tillarda grammatik zamon kategoriyasi fe’lning asosiy kategoriyalaridan biridir. Zamon kategoriyasi ish-harakatning nutq davom etayotgan vaqtga munosabatiga qarab aniqlanadi. Masalan, harakat nutq so‘zlanib turgan paytda, undan oldin yoki undan keyin sodir bo‘lishi mumkin.

Hozirgi zamon nutq so‘zlanib turgan paytda o‘z ifodasini topadi. Biroq bu zamon yana bir necha belgiga ega:

1. Doimiy va to‘xtovsiz harakatni ko‘rsatadi: ***Samarqand-qadimiy va hamisha navqiron shahar.***

2. Ma’lum darajada kelasi zamon ma’nosini ifodalaydi: ***Men universitetda o‘qiyman.***

3. Harakatning davomlilikini ko‘rsatadi: Siz ishlayotibsiz. ***Я работаю. Mishel parle – Mishel so‘zlamogda.***

O‘tgan zamon nutq jarayonidan oldin bo‘lib o‘tgan voqea, hodisa, harakatni ifodalaydi: ***Nous avons parlé de vorte visite -Biz sizning tashrifingiz haqida so‘zlashdik.***

Barcha tillarda zamon ifodasi o‘ziga xos belgilarga ega. Aksariyat tillarda o‘tgan zamon ham ularning grammatik qurilishiga mos ravishda bir necha shaklga voqelanadi. Masalan, hozirgi o‘zbek tilida uning quyidagi turlarini kuzatamiz: ***yaqin o‘tgan zamon fe’li, uzoq o‘tgan zamon fe’li, o‘tgan zamon hikoya fe’li, o‘tgan zamon davom fe’li, o‘tgan zamon maqsad fe’li.***

Kelasi zamon nutq so‘zlanayotgan paytdan keyin sodir bo‘ladigan harakatni bildiradi va, asosan, ikki ko‘rinishga ega: ***kelasi zamon maqsad fe’li, kelasi zamon gumon fe’li.***

Grammatik zamon kategoriyasi turli tillarda turlicha bo‘ladi va turlicha belgilanadi.

Soʻz turkumlari

Tilshunoslikda soʻzlarning turkumlarga boʻlinishi quyidagilarni hisobga olgan holda amalga oshiriladi:

- 1) soʻzlarning leksik-grammatik maʼnolari;
- 2) har bir soʻzning morfologik belgilari;
- 3) soʻzlarning gapdagi sintaktik vazifasi;
- 4) soʻzlarning distributiv xususiyatlari.

1. Soʻzlarning leksik-grammatik maʼnolari deganda, ularning umumlashgan maʼnolarini tushunamiz. Masalan, narsa, hodisa, harakat, holat, belgi kabi leksik-grammatik maʼnolar ana shunday umumiy xususiyatga ega: **uy, dars, hayvon, olov, chaqmoq** kabi turlicha xususiy maʼno anglatuvchi soʻzlar predmetni ifodalashiga koʻra ot turkumiga, **oʻqimoq, yurmoq, uxlamoq, ishlamoq** kabilar harakat-holat bildirib feʼl turkumiga, **yaxshi, yomon, eski, katta, kichik** kabi soʻzlar belgi bildirib sifat turkumiga xos boʻlgan soʻzlarning umumiy leksik-grammatik maʼnolarini anglatadi.

2. Morfologik belgilar deganda, asosan, soʻzlarga xos boʻlgan grammatik maʼno va kategorialarni tushunmoq lozim. Masalan, grammatik egalik, kelishik, rod kategoriyalari faqat otlarga xos boʻlsa, nisbat, oʻtimli-oʻtimsizlik, boʻlishli-boʻlishsizlik, zamon, mayl kabi kategoriyalar feʼl uchun xarakterlidir. Daraja kategoriyasi esa sifatlarning asosiy morfologik xususiyatlaridan birini tashkil etadi.

3. Soʻzlarning sintaktik vazifalari har bir turkum uchun oʻziga xoslikka ega. Masalan, ot gapda, asosan, ega, toʻldiruvchi, aniqlovchi vazifalarida kelsa, feʼl gapning kesimi boʻlib kelishga xoslangandir. Sifat, son kabilar otlarning aniqlovchilari boʻlib kelsa, ravish feʼlning aniqlovchisidir.

4. Soʻzlarning distributiv xususiyatlari deganda, ularning oʻzaro munosabati qurshovini tushunamiz. Masalan, ot narsa-predmet, voqea-hodisa nomini bildirib kelar ekan, u sifat bilan, son bilan, feʼl bilan, olmosh bilan distributiv munosabatda boʻlishi shubhasizdir. Bundan tashqari, hind-ovroʻpa tillarining koʻplarida artikl ot distributsiyasida keladi.

Tillarda soʻz turkumlari soni muammosi olimlar tomonidan turlicha sharhlanadi. Masalan, hozirgi rus tilida 10 ta, 12 ta, hatto 15 ta soʻz turkumi bor degan fikrlar mavjud. Agar **убеток** soʻzining ot ekanligini

isbotlamoqchi bo‘lsak, uning yuqorida ot uchun xarakterli deb aytib o‘tilgan barcha morfologik va distributiv xususiyatlarga ega ekanligini ko‘ramiz. Lekin ba‘zi so‘zlar, masalan, *вероятно, возможно* kabilar bu jihatdan birorta ham turkumga kirmaydi. Bu so‘zlar ravishga o‘xshasa ham, gapda ravish bajargan vazifani bajara olmaydi. Shuning uchun bunday so‘zlarni modal so‘zlar deb yuritiladi.

Hozirgi ingliz tilida so‘z turkumlarining soni o‘nta deb belgilangan (ot, fe‘l, sifat, son, olmosh, ravish, artikl, predlog, bog‘lovchi va yuklama). Lekin ba‘zi tilshunoslar ularga yana modal so‘zlarni, holat bildiruvchi so‘zlarni, undovlarni va javob so‘zlarni qo‘shib, so‘z turkumlari sonini 14 taga etkazadilar.

Umuman olganda, so‘z turkumlarini mustaqil so‘zlarga, yordamchi so‘zlarga va undov so‘zlarga bo‘lib o‘rganish odat tusiga kirib qolgan. Bizningcha, so‘z turkumlari soni qancha oshirilsa, ularni o‘rganish shunchalik qiyinlashadi. So‘z turkumlarini Panini, Aristotel, Mahmud Koshg‘ariy va Mahmud Zamaxshariylar o‘rgangani singari, uchga bo‘lish maqsadga muvofiq ko‘rinadi (ot, fe‘l va yordamchi so‘zlar). Bunda yordamchi so‘zlar ikkiga, ya‘ni grammatik kategoriyalarga ega yordamchi so‘zlar (sifat, son, olmosh, ravish) va grammatik kategoriyalari yo‘q yordamchi so‘zlarga (bog‘lovchi, ko‘makchi, modal so‘zlar, predlog, undov so‘zlar, yuklamalar, taqlid so‘zar) ajratiladi.

Umuman olganda, so‘zlarni turkumlarga bo‘lish masalasining ba‘zi jihatlari hozirgacha izohtalab bo‘lib qolmoqda.

MAVZU BO‘YICHA SAVOLLAR

1. *Grammatik rod kategoriyasi nima?*
2. *Grammatik rod kategoriyasi bilan biologik jins o‘rtasida bog‘liqlik bormi?*
3. *Tillarda son kategoriyasi qanday ifodalanadi?*
4. *Kelishik kategoriyasini qanday izohlaysiz?*
5. *Grammatik zamon kategoriyasi haqida ma‘lumot bering.*
6. *So‘zlarni turkumlarga bo‘lishda nimalar e‘tiborga olinadi?*

ZARURIY ADABIYOTLAR

1. *Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. – Тошкент, 1992.*
2. *Кодухов В.И. Введение в языкознание. –М., 1987.*
3. *Реформатский А. Введение в языковедение. -М., 1967.*
4. *Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 1975.*

O‘ninch ma’ruza

LEKSIKOLOGIYA

Leksikologiya tilning lug‘at boyligini o‘rganadi. Bunda so‘z ma’nosining o‘zgarishi, ma’noning kengayishi, torayishi, so‘zlarning shakl va ma’no munosabatiga ko‘ra turlari, ularning hududiy va ijtimoiy qatlamlari, yangi so‘zlarning paydo bo‘lishi kabi masalalar tekshiriladi.

Leksikologiyaning, o‘z navbatida, **semasiologiya, leksikografiya, etimologiya, frazeologiya, onomasiologiya, onomastika** kabi bo‘limlari mavjuddir.

Semasiologiya til belgilarining ma’no xususiyatlarini o‘rganadi. So‘zning belgi sifatidagi ikki jihatidan biri-ifodalanuvchi qismi ma’nodir.

Leksikografiya lug‘atlarning tuzilishi tamoyillari, ularning turlari, lug‘at maqolalari o‘rganiladi.

Etimologiya so‘zlarning kelib chiqishi, qaysi tildan o‘zlashganligi va ularning tarixiy taraqqiyoti bilan bog‘liq jihatlar tekshiriladi.

Frazeologiya so‘zlarning ko‘chma ma’noda qo‘llanishi, frazeologik turg‘un birikmalar va ularning turlari o‘rganiladi.

Onomasiologiyada narsa va predmetlarga, hodisalarga nom berish jarayoni tekshiriladi, **onomastikada** esa atoqli otlar o‘rganilib, ular ikkiga bo‘linadi: **antroponimika** (odamlarning ismlari ilmiy jihatdan o‘rganiladigan soha), **toponimika** va **etnonimika** (joylarning va urug‘larning, millatlarning nomlarini o‘rganuvchi soha).

Tilning hozirgi holati va tarixiy bosib o‘tgan yo‘li jihatidan leksikologiya sinxronik va diaxronik leksikologiya deb ataluvchi alohida sohalarga ham bo‘linadi.

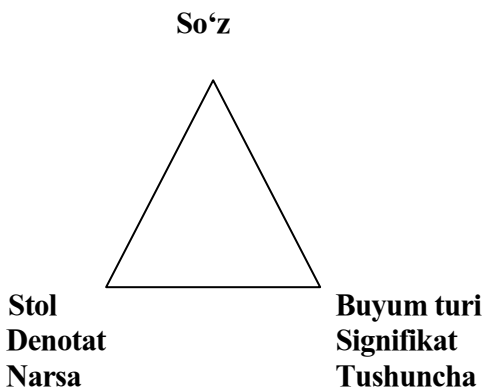
Tilning lug‘at boyligi tasnifiy va qiyosiy talqin etilishi mumkin. Ayrim olingan tilning lug‘at boyligini har tomonlama o‘rganish tasnifiy leksikologiya, ikki yoki undan ortiq tillarning lug‘at boyligini qiyosiy tekshiradigan soha qiyosiy leksikologiya deb ataladi.

Eslatib o‘tilgani singari, so‘z tilshunoslik fanining barcha bo‘limlari uchun asosiy tekshiruv ob’ekti hisoblanadi. Masalan, fonetik jihatdan olganda, so‘z tovushlarning real qo‘llanishi uchun asosiy ob’ekt bo‘lib, u fonetik butunlikni tashkil etadi. Shu bois so‘z bir harakatda talaffuz qilinadi va pauzalarga bo‘linmaydi. Qiyoslaylik: **fraza, takt**.

Fraza nutqimizning ikki pauzasi oralg'idagi ohang butunligi bo'lsa, takt fraza ichidagi ikki qisqa pauza oralg'idagi ohang butunligidir.

Morfologik jihatdan so'z alohida ahamiyat kasb etadi. Morfologiyada uning shakllanishi, tuzilishi va turkumlarga bo'linishi kabi qator masalalar o'rganiladi. Sintaksisda esa so'zlarning o'zaro munosabatga kirishuvi tekshiriladi. Ammo shuni ham aytish kerakki, so'z har qanday ob'ekt tarkibida o'rganilganda ham, uning til belgisi sifatida shakl va ma'no birligi to'liq saqlanadi.

Hozirgi tilshunoslikda so'zning ma'nosini *signifikat* termini bilan nomlaymiz, so'z anglatayogan hodisa yoki predmetni *denotat* deb ataymiz. Bunda quyidagi uchburchak hosil bo'ladi:

Ko'rinadiki, so'z shakl, narsa (hodisa) va mazmundan tashkil topadi.

So'z bilan denotat va signifikat o'rtasida nisbiy bog'lanish mavjud, ya'ni biz biror tushunchaga ega bo'lish maqsadidagina ma'lum bir so'z orqali nimanidir aytamiz va bu haqda ma'lum bir tushunchaga ega bo'lamiz. Aslida esa so'z bilan u atayotgan narsa o'rtasida hech qanday bog'lanish yo'q.

So'z va narsa o'rtasidagi muammo juda ko'p davrlar mobaynida tortishuvlarga sabab bo'lib keldi. Hatto XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Avstraliyada Rudolf Meringer boshliq «So'z va Narsa» nomi bilan ataluvchi maxsus maktab ham vujudga keldi.

Shunday qilib, so'z voqealikdagi biror narsani, voqeani, hodisani nomlaydi. Ana shu jarayonda so'zning ma'nosi shakllanadi. So'zning fizik qiyofasi bilan u anglatgan narsaning fizik qiyofasi o'rtasidagi

bog‘lanish birligini ma’no deb ataymiz. So‘z ana shu ma’no tufayligina nimanidir atay oladi.

So‘z va tushuncha

So‘zning ma’no jihatlarini semasiologiya o‘rganadi. So‘zning ma’nosi deganda, bu o‘rinda uning leksik ma’nosini nazarda tutamiz. Bu jihatdan semasiologiya onomasiologiya bilan uzviy aloqada bo‘ladi. Zero, leksik ma’no predmet, voqea-hodisalarning nomlanishi bilan chambarchas aloqadordir. So‘zning leksik ma’nosi uning nominativ birlik ekanligidan dalolat beradi. Bunda so‘zni lug‘at boyligining ma’lum bir unsuri sifatida *vokabula* deb, ma’lum bir ma’noni ifodalashini nazarda tutib esa *semantema* deb ataymiz.

So‘z ma’lum bir narsaning nomini atagani uchun va tushuncha bildirgani uchun *leksema* deb ataladi. Leksemaning ma’lum bir narsani nomlashi va ma’no anglatishi uning asosiy leksik ma’nosini ta’minlaydi.

Aytish lozimki, leksema ma’no va tovush kompleksini o‘zida mujassamlashtiradi. Masalan, xitoy tilida *shu* leksemasi qisqa talaffuz qilinganda *daraxt* ma’nosini, cho‘ziq talaffuz qilinganda esa *kitob* ma’nosini hosil qiladi. Ammo buni nisbiy tushunmoq kerak. Chunki leksik ma’no faqat tovush kompleksi bilan aniqlanmaydi. Aks holda sinonim, omonim tushunchalari bo‘lmasdi. Demak, leksema ma’no bilan tovush kompleksining majmuasidan tashkil topadi.

So‘zning leksik ma’nosi voqelikdagi narsa-predmetlar bilan uzviy bog‘liqdir. Leksik ma’no konkret, abstrakt, yakka hamda umumiy lashgan bo‘lishi mumkin.

So‘z alohida olingan narsa yoki predmetlarning belgisi emas, balki ular haqidagi tushunchalarning belgisidir. Masalan, *stol* so‘zi voqelikdagi aniq bir predmetning umumlashgan nomidir. *Stol* tushunchasi esa u haqdagi tasavvurni anglatadi. Chunki leksik ma’no borliqdagi narsa, hodisa yoki harakatning o‘zini emas, balki ular haqidagi tushunchani ifodalaydi. Ana shu jihatdan leksik ma’no bilan tushuncha o‘rtasida bog‘liqlik hamda farq mavjud bo‘ladi: a) bir so‘z bir necha leksik ma’no berishi va bu ma’nolarning har biri alohida tushunchani ifodalashi mumkin (son, yuz, chang, ot); b) bir tushuncha bir necha so‘z orqali ifodalanishi ham mumkin (yuz, bet, chehra, bashara, turq); d) tushuncha, leksik ma’nodan farqli ravishda, so‘z

birikmasi bilan ifodalanishi ham mumkin (qo'shma gap, hayvonot bog'i).

So'z ma'nosi bilan tushuncha farq qilishini ko'rib o'tdik. Bunga tilimizda qo'llanadigan tabu va evfemizmlar yanada aniq misol bo'la oladi. Masalan, *o'ldi* so'zi o'rniga *hayotdan ko'z yumdi, abadiy uyquga ketdi* deb aytiladi. Yoki rus tilida so'zlashuvchi ovchilar *ayiq* so'zini ishlatmaydilar. Bu rus ovchilarining irimi bilan bog'liq. O'zbeklarda ham bunday irimlar mavjud. Masalan, kechasi *ilon* so'zi ishlatilmagan, balki uning o'rniga *arg'amchi* so'zidan foydalanganlar. *Chayon* so'zining o'rniga esa *rangi sovuq, oti yo'q* kabi birikmalar qo'llanilgan. Bundan tashqari, kelinlar kuyovning va uning yaqin qarindoshlarining ismlarini aytishmaganlar. Bu odat ba'zi hududlarda hozir ham amal qiladi.

Evfemizm hodisasi bir tushunchani ikkinchi tushuncha bilan almashtirishni nazarda tutadi: *bo'yida bor, yoshi ulug', в положении* (беременная), *ikki qat* va h.k.

Leksik ma'noning turlari

Leksik ma'no boshqa ma'nolarga qaraganda konkret va individualdir. Har bir leksik ma'no muayyan bir so'zga tegishli bo'ladi va tilda virtual, ya'ni umumlashtiruvchi, mavhum holatda yashaydi. Masalan, *qanot* so'zi orqali qushlarning, samolyotning qanotlarini tushunish mumkin. Yoki dasta so'zi orqali ketmonning, belkurakning, choynakning ma'lum bir moslamasini tushunamiz.

So'zning leksik ma'nosi xususida gap borganda, dastlab uning tildagi va nutqdagi ma'nolarini farqlamoq darkor. So'zning umumlashgan va nisbatan mavhum ma'nolari tilga oid bo'lib, ular lug'aviy ma'no deb ataladi. Har bir so'zning konkret ma'nosini faqat nutqda belgilash mumkin. Masalan: *Yo'lingizdan qolmang. Men mashinaga minib jo'nadim.*

Keltirilgan misollarda *yo'l* va *minib* so'zlariga e'tibor beraylik. Bu so'zlar ayni paytda o'z lug'aviy ma'nolaridan ancha yiroqlashgan. Chunki bu o'rinda *yo'l ish* so'zi bilan, *minib* so'zi esa *o'tirmoq* so'zi bilan ma'nodosh bo'lib kelmoqda.

Ba'zan nutq jarayonida so'zlarning lug'aviy ma'nosi me'yor darajasidan chiqib ketishini ham kuzatish mumkin. Masalan, *yuragi*

yorilayozdi, qulogʻi ogʻir, ichiga oʻt tushdi kabi iboralarda *yorilmoq, ogʻir, oʻt tushmoq* kabi soʻzlarning ayni paytdagi leksik maʼnolari ularning lugʻaviy maʼnolariga toʻgʻri kelmaydi.

Shunday qilib, soʻzlarning leksik maʼnolarini quyidagi turlarga boʻlish mumkin:

1. Atash maʼnosi: *arslon, boʻri, ayiq, inson, hayvon, tosh, tuproq, suv, olov, koʻl*.

2. Koʻrsatish maʼnosi: *u, bu, shu, oʻsha, ana bu, oʻshal (bul, shul)*.

3. Koʻchma maʼno: insonga nisbatan: *tulki, chayon, latta, olov, maymun*; harakatga nisbatan: *yondirmoq, suv sepmoq*, va h.k..
Koʻchma

maʼnoni ayni paytda maʼnoning bir predmetdan ikkinchisiga koʻchirilishi deb tushunmoq kerak. Chunki maʼnoning koʻchirilishi frazeologik iboralarda soʻzlarning koʻchma maʼnoda ishlatilishi bilan mushtarak hodisa (lar) emas.

Soʻz maʼnosining koʻchirilishi metafora, metonimiya, sinekdoxa va vazifadoshlik hodisalari doirasida sodir boʻladi.

Metaforada maʼnoning koʻchirilishi ikki predmet oʻrtasidagi tashqi belgilarning oʻxshashligiga asoslanadi: *samolyotning dumi, ariqning labi, togʻning etagi, tandirning ogʻzi*.

Metonimiya hodisasi ikki predmetning yoki tushunchaning doimiy ravishda yonma-yon qoʻllanishiga asoslanadi. Bunda bir predmetning maʼnosi ikkinchisiga toʻliq koʻchadi va ularning birini aytsak, ikkinchisini tushunamiz: *samovarga chiqdim, Navoiyni oʻqidim, bir tovoq edim*.

Sinekdoxa hodisasi butun va qism tushunchalari oʻrtasidagi munosabatga asoslanadi. Bunda butun orqali qismning va qism orqali butunning maʼnosini tushunish mumkin: *besh qoʻl barobar emas, ular tirnoqqa zor, xoʻjalikda tuyoqlar soni oshmoqda*.

Vazifadoshlik hodisasida maʼnoning koʻchishi predmetlar bajarayotgan vazifaga asoslanadi. Masalan, *nayza* va *oʻq* soʻzlari oʻrtasida shakliy oʻxshaplik yoʻq. Biroq, shunday boʻlsa-da, ularning vazifalari bir xil.

MAVZU BOʻYICHA SAVOLLAR

1. *Leksikologiyaning tekshiruv obʼekti nimalardan iborat?*

2. *Leksikologiyaning qanday bo'limlarini bilasiz?*
3. *So'z-signifikat-denotat tushunchalarini izohlang.*
4. *Leksik ma'no deganda qanday manoni tushunasiz?*
5. *So'z va tushuncha xususida ma'lumot bering.*
6. *Leksik ma'noning qanday turlarini bilasiz?*
7. *So'z ma'nosining ko'chirilishi qanday hodisalar doirasida ro'y beradi?*

ZARURIY ADABIYOTLAR

1. *Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. – Тошкент, 1992.*
2. *Кодухов В.И. Введение в языкознание. -М., 1987.*
3. *3. Реформатский А.А. Введение в языковедение. -М., 1967.*
4. *4. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 1975.*
5. *Дорошевский В. Элементы лексикологии и семиотики. -М., 1973.*
6. *Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Тошкент, 1987.*
7. *Чейф У.Л. Значение и структура языка. -М., 1975.*

O‘n birinchi ma’ruza

SINTAKSIS VA UNING TEKSHIRISH OB’EKTI

Ma’lumki, sintaksis grammatikaning ikkinchi bo‘limini tashkil etadi va unda so‘zlarning o‘zaro munosabatlari o‘rganiladi. An’anaga ko‘ra, sintaksisda so‘z birikmalari, sodda va qo‘shma gaplar, gap bo‘laklari muammolari tekshiriladi.

Biroq, shuni ham aytish lozimki, sintaktik muammolar tavsifi bugungi kunda ko‘pchilikni qoniqtirmayapti. Bu sohada yechilmagan va munozarali muammolar ko‘p. Buning asosiy sababi, bizningcha, “til va nutq” dixotomiyasiga bog‘liq masalalar yaxshi o‘rganilmagani bilan bevosita aloqadordir.

Aytish lozimki, hozirgacha tilshunoslik fani, asosan, til sistemasini o‘rganish bilan shug‘ullandi. Masalaning ikkinchi tomoni - sistema unsurlarining nutqda real qo‘llanilishi tadqiqi ikkinchi darajali bo‘lib keldi. Shu bois hozirgi tilshunoslikning asosiy vazifalaridan biri nutq sintaksisi muammolarini tadqiq etish bo‘lib qoldi.

An’anaviy tilshunoslikda sintaksis doirasida so‘z birikmalari va gap o‘rganildi. Lekin bugungi kunda so‘z sintaksisi muammolari ham dolzarb bo‘lib turibdi. Unga ko‘ra, kichik sintaksis deb atalishi mumkin bo‘lgan yangi sohaning asoslanishi talab etilmoqda.

Kichik sintaksisning asosiy vazifasi yasama va qo‘shma so‘zlar tarkibiy qismlarini, shuningdek, so‘z birikmalari shakllanishi masalalarini tadqiq qilishdan iboratdir.

Shu narsa e’tiborga molikki, yasama so‘zlarning tarkibiy qismlari, ya’ni morfemalarning o‘zaro munosabatlari ham sintaktik qonun-qoidalar asosida ro‘y beradi; *ish+chi, til+shunos, tin+ch-lik, учи+тель, лошад+ник* va boshqalar.

Yasama so‘zlarda morfemalar munosabati gorizontaal chiziq bo‘ylab shakllanar ekan, ularning mikrosintagmatik munosabatda ekanligini inkor etib bo‘lmaydi. Bunday munosabatlar doirasida ham ob’ekt-sub’ekt va harakat aloqalarini bemalol kuzatish mumkin. Masalan, *ishchi* so‘ziga e’tibor beraylik. Bunda *ish* - ob’ekt, *-chi* sub’ekt o‘rnidagi ijrochidir. Ob’ekt va ijrochi o‘rtasida harakat mazmuni kuzatiladi. *O‘qituvchi* so‘zini ham bunga misol keltirish mumkin. Qo‘shma so‘zlar unsurlari o‘rtasida esa ega-kesim, to‘ldiruvchi-harakat,

aniqlovchi-aniqlanmish munosabatlari ham kuzatiladi: *Xudoyberdi, Keldiyor, otboqar, sohibjamol* va boshqalar.

Ana shulardan kelib chiqib, sintaktik munosabatlarni soʻz birikmalari unsurlari oʻrtasidagi aloqalardan emas, balki soʻz unsurlari munosabatlaridan boshlab oʻrganish maqsadga muvofiqdir.

Hozirgi grammatikalarimizda soʻz birikmalari tavsifi erkin birikmalar matereallariga asoslanadi. Ammo soʻz birikmalarining turgʻun deb ataluvchi turi na grammatikada, na leksikologiyada va na frazeologiyada oʻrganiladi. Vaholonki, turgʻun birikmalar komponentlari oʻrtasida ham, statik xarakterda boʻlsa-da, sintagmatik munosabatlar mavajuddir. Shuning uchun turgʻun birikmalarni toʻligʻicha kichik sintaksis tekshiruv obʻektlari jumlasiga kiritish mumkin.

Erkin soʻz birikmalari muammosi ham hozirgacha toʻliq hal etilgani yoʻq. Bunda quyidagi muammolar izohtalabdir:

1. Erkin soʻz birikmalari komponentlarining munosabati xarakteri (ergash bogʻlanish va teng bogʻlanish).

2. Erkin soʻz birikmalarining turlari.

3. Erkin birikmalarining predikativlik hodisasiga munosabati va boshqalar.

Aytish joizki, erkin soʻz birikmalari nutqda shakllanadi. Shuning uchun ham ularni erkin soʻz birikmalari deb ataymiz. Biroq hozirgacha erkin birikmalarining nutqdagi shakli emas, balki tildagi sxemasi oʻrganilib kelinmoqda. Ayniqsa, feʼlli birikmalar *vazifani bajarmoq, nasihat qilmoq* tarzida olinib tahlil etilmoqda. Ammo bu birikmalar nutqdagi soʻz birikmalarini taqozo etmaydi. Nutqda ular *vazifani bajardi* (bajaradi, bajarmoqda) tarzida tugʻiladi. Bu esa feʼlli birikmalarining predikativ qurilmalar ekanligidan dalolat beradi. Ularning tildagi sxemasiga asoslanib, soʻz birikmalari sof nominativ va nopredikativ ekanligi haqida hukm chiqarish notoʻgʻridir.

Sintaktik tadqiqotlarda hali predikativlik tushunchasi ham toʻliq izohlangani yoʻq. Qariyb barcha darslik va oʻquv qoʻllanmalarda predikativlik hodisasi faqat gapga xos ekanligi taʼkidlanadi. Bizningcha, bunday xulosa bilan ham qoʻshilish qiyin. Chunki til materiallarining tahlili predikativlik hodisasi alohida olingan bir soʻz doirasida ham ifodalanishi mumkinligini koʻrsatadi. Masalan, shahar xaritasining ustiga *London* deb yozib qoʻyilgan boʻlsa, (А.И.Смирницкий), bu

soʻz orqali voqelikka munosabat bildirilayotganini inkor etib boʻlmaydi. Demak, bu oʻrinda predikativlik hodisasi shakllanmoqda.

Yuqoridagilardan tashqari, bugungi sintaksisda gap doirasida qoʻllaniladigan undalma va kirish soʻzlar xususida ham ishonarli fikrlar aytilganicha yoʻq. Bunday soʻzlar gap boʻlaklari hisoblanmasligi izohtalabdir. Shu bois tilshunoslik adabiyotlarida ularni avtonom monemalar (А.Мартине), gapning uchinchi darajali boʻlaklari (Р.Сайфуллаев) tarzida oʻrganish lozimligi xususida aytilgan baʼzi fikr va mulohazalarni ham koʻramiz.

Anʼanaviy tilshunoslikda gap sintaksisi, asosan, gap boʻlaklari doirasida oʻrganib kelinmoqda. Bunda gapning bosh boʻlaklari (ega va kesim) va ikkinchi darajali boʻlaklar (aniqlovchi, toʻldiruvchi, hol) tahlil etiladi. Gapning tuzilishiga koʻra turlari esa sodda va qoʻshma gaplar misolida izohlanadi.

Gap boʻlaklari haqida shuni aytish mumkinki, bunday boʻlinish bugungi tilshunoslik fanining taraqqiyot bosqichida talabga javob bermayapti. Gapning bosh boʻlaklarini olaylik. Ega va kesim tushunchalari bizga Aristoteldan meros qolgan *subʼekt* va *predikat* tushunchalarining kalkalashtirilgan shakllaridir. Gʻarb tillarida esa subʼekt va predikat (tushunchalari) terminlarining oʻzi qoʻllanilmoqda.

Subʼekt va predikat tushunchalari aslida mantiq kategoriyalaridir. Ularning grammatikada qoʻllanilishi talabga javob bera olmayapti. Shuning uchun soʻnggi yillarda *aktant*, *sirkonstant*, *agens*, *patsiens* singari bir qator yangi terminlardan foydalanilmoqda.

Gapning ikkinchi darajali boʻlaklarining nomlanishi ham izohtalabdir. Aniqlovchi, toʻldiruvchi, hol atamaları gapning sintaktik tahlilida qoʻllanilayotgan boʻlsa-da, ular gap strukturasi soxta ravishda sxemalashtiradi va grammatik tamoyillarga toʻliq asoslanmagan (В.В.Виноградов).

Shuni alohida qayd etish lozimki, tilshunoslik fanining bugungi taraqqiyoti davrida semantik sintaksis muammolari koʻpchilikni qiziqtirmoqda. Semantik siktaksisda koʻproq mantiqiy tushunchalarga asoslaniladi. Bunda *predikat* va uning *argumentlari*, *propozitsiya* va *presuppozitsiya* tushunchalaridan keng foydalaniladi va ular atroflicha izohlanadi.

Argument deganda, predikat bevosita munosabatda boʻladigan hukmning ijrosida asos vazifasini oʻtovchi unsurlarni tushunamiz.

Predikat hukmning ijrosini, argument esa bu jarayonning ishtirokchisi vazifasini bajaradi: *Иван дал брату книгу*.

Propozitsiya deganda, predikat ishtirokida shakllanib, valentlik darajalari to'ldirilgan semantik struktura tushuniladi (В.Б.Касевич).

Presuppozitsiya deganda esa, ma'lum bir sintaktik struktura ifodalayotgan real ma'nodan tashqari, uning ichki (tub) strukturasi anglashiladigan ma'no tushuniladi (Bola uxlamogda - uyg'oq emas).

G'arb tillarida va rus tilshunosligida ham semantik sintaksis muammolari ancha mukammal ishlangan. O'zbek tilshunosligida esa bu sohada «O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi» deb nomlanuvchi dastlabki asar 1992 yilda nashrdan chiqdi.

Yuqoridagilardan tashqari, struktur sintaksis yo'nalishi ham mavjuddir. Bunda amerikalik tilshunoslar, xususan, N.Xomskiy, fransuz tilshunosi L.Tenyer kabilarning ishlarini alohida qayd etish lozimdir.

Struktur sintaksis muammolari gapning bevosita ishtirokchilari hamda transformatsiya usullari yordamida keng yoritilgan. Biroq L.Tenyerning «Struktur sintaksis asoslari» (M., 1988) deb nomlanuvchi asarida struktur sintaksis muammolari o'ziga xos yo'nalishda izohlanadi. Unda L.Tenyer translitiratsiya usulidan keng foydalanib, gapda so'zlarning o'zaro munosabatini stemmalar orqali tasvirlab beradi.

L.Tenyerning nazariyasi jahon tilshunosligida verbosentrik nazariya deb tan olingan, zotan, unda fe'lning sintatik faolligiga alohida ahamiyat beriladi.

L.Tenyer mazkur asarida jahonda birinchilardan bo'lib fe'lning sintaktik valentligi masalasini ilmiy asoslab beradi. Fe'l valentligi *aktantlar* va *sirkonstantlar* qurshovida izohlanadi. Aktant deganda, muallif harakat ijrochilarini, sirkonstant deganda esa, harakat ijrosi amalga oshadigan nutq jarayoni bilan bog'liq holda qo'llanadigan holat bildiruvchi so'zlarni tushunadi.

Aktantlarni L.Tenyer uch turga bo'ladi: 1) birinchi darajali aktantlar (ega vazifasida keluvchi), 2) ikkinchi darajali aktantlar (to'g'ri, ya'ni vositasiz to'ldiruvchi vazifasida keladigan aktantlar), 3) uchinchi darajali aktantlar (vositali to'ldiruvchi vazifasida keluvchi aktantlar).

Sirkonstantlar fe'l valentligi darajasiga ta'siri bo'lmasa-da, harakat ifodasi doirasida ishtirok etuvchi holat bildiruvchi so'zlardir. Bunga holning barcha turlarini kiritish mumkin. Aniqlovchi vazifasida

keluvchi soʻzlarni L.Tenyer alohida tavsiflaydi va ularni aktantlar doirasida keluvchi soʻzlar sirasiga kiritadi.

Aytish lozimki, L.Tenyerning bu nazariyasi bugungi kunda koʻpgina ilmiy tadqiqot ishlarining vujudga kelishiga metodologik asos boʻlmoqda. Bu nazariya zahirida ayni paytda sintaktik, semantik valentlik nazariyalari yanada takomillashtirilmoqda.

MAVZU BOʻYICHA SAVOLLAR

1. *Sintaksisning tekshiruv ob'ekti nimalarni taqozo etadi?*
2. *Kichik sintaksisda nimalar o'rganiladi?*
3. *So'z sintaksisini tavsiflab bering.*
4. *Predikativlik deganda nimani tushunasiz?*
5. *Sintaktik valentlik va aktantlar haqida ma'lumot bering.*
6. *L.Tenyerning sintaktik valentlik nazariyasi haqida nimalarni bilasiz?*

ZARURIY ADABIYOTLAR

1. *Кодухов В.И. Введение в языкознание. -М., 1987.*
2. *Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения// Очерки по лингвистике. -М., 1962.*
3. *Martine A.Langue et fonction.-Paris, 1965.*
4. *Турниёзов Н., Турниёзова К. Функционал синтаксисга кириш. – Тошкент, 2003*
5. *Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. – Тошкент, 1992.*

O'n ikkinchi ma'ruza

GAPNING AKTUAL BO'LAKLARI

Gapning funksional tahlili usullari so'nggi yillarda tilshunoslikning diqqat markazidagi asosiy masalalardan biri bo'lib qoldi. Bu sohada jahon tilshunosligida ilmiy tadqiqot ishlari keng ko'lamda olib borilmoqda.

Ammo shuni ham qayd qilish lozimki, funksional tahlil bobida tilshunoslar fikrlari mushtarak emas. Ba'zi tilshunoslar funksional tahlil deganda gapning an'anaviy bosh va ikkinchi darajali bo'laklarga bo'linishini tushunsalar, ba'zilar funksional tahlilni gapning aktual bo'laklari bilan bog'laydilar, boshqa birlari esa bu tahlilni gap komponentlarining tildan nutqqa ko'chirilishi doirasida izohlaydilar. Quyida gapning aktual bo'laklari nazariyasiga to'xtalamiz.

Avvalo, shuni aytish kerakki, bu nazariya dastlab chex olimi V.Metezius tomonidan asoslangan. Keyinchalik shu sohada rus olimlarining ham qator-qator ilmiy ishlari yaratildi (I.P.Raspopov, V.G.Gak, K.G.Krushilnitskaya va boshqalar). O'zbek olimlaridan A.Sodiqov ham mazkur yo'nalish bo'yicha ancha ishar qildi.

Gapning aktual bo'laklari nazariyasining asosiy mohiyati shundaki, har bir gapda sintaktik strukturadan tashqari, muloqot strukturasi ham bo'ladi. Muloqot, ya'ni kommunikativ struktura gap komponentlarining mantiqiy faolligiga asoslanadi. Boshqacha aytganda, har bir gapning boshlanish nuqtasi - asosi (основа высказывания) va undagi xabar ifodasining markazi bo'ladi (ядро высказывания). Masalan, ***Sobir qalam bilan yozdi.***

Mazkur gapda xabarning asosi, albatta, ***Sobir*** so'zi orqali ifodalanmoqda. Bu yangilik emas. Xabar yangiligi ***qalam*** so'zi bilan berilmoqda. Negaki, ***Sobir ruchka bilan, bo'r bilan emas***, balki ***aynan qalam bilan yozganligi*** bo'rttirilmoqda. Biroq, bu o'zgarmas ifoda emas. Agar tinglovchini Sobirning bekor o'tirishi emas, balki yozganligi qiziqtiradigan bo'lsa, bu gapda ***yozdi*** so'zi xabar markazini tashkil etishi ham mumkin.

Gapning aktual bo'laklari tahlili, asosan, ikki unsur orqali - ***xabarning asosi*** va ***xabarning (yadrosi) markazi*** orqali olib boriladi. Biroq tilshunoslikda bu o'rinda keyingi paytlarda «tema» va «rema»

atamalari keng qo'llanilmoqda. Tema xabarning so'zlovchiga ham, tinglovchiga ham avvaldan ma'lum qismini taqozo etadi. Rema esa xabarning markazini, uning yangiligini taqozo etadi: ***Nodir choy ichdi.***

Bu gapda ***Nodir*** so'zi tema vazifasida, ***choy*** so'zi esa rema vazifasida kelmoqda. Agar gapni ***Choy yozda ko'p ichiladi*** tarzida davom ettirsak, ***choy*** so'zi endi rema bo'lolmaydi, chunki u xabar markazidan chetlashadi va tema funksiyasini bajaradi. Bunda nutq muhiti xarakteri bilan bog'liq holda rema vazifasini ***yozda*** so'zi, yoki ***ichiladi*** so'zi bajarishi ham mumkin.

Ko'rinadiki, gapning aktual bo'laklari beqaror xarakterga ega. Shu bois ular gapning turli bo'laklari bilan ifodalanaveradi. Bunda, asosan, gapning qaysi bir bo'lagi mantiqiy urg'u olishi muhim ahamiyatga ega bo'ladi, zotan, mantiqiy urg'u olayotgan bo'lak rema vazifasini o'taydi.

Gapning aktual bulaklarini belgilashda rus tilshunosligida dastlab «данное» va «новое» deb ataluvchi atamalardan foydalanildi. Biroq bugungi kunda rus tilshunosligida ham «tema», «rema» terminlari keng qo'llanilmoqda.

Gapning aktual bo'laklarga bo'linishi, ko'rib o'tganimiz singari, mantiqiy yohud semantik tushunchalarga asoslanadi. Shuning uchun uni sintaksis (odatdagi sintaksis) doirasida o'rganish ancha qiyin. Bizningcha, mazkur nazariya semantik sintaksis muammolari tahliliga mos keladi. Chunki «tema»ni sub'ekt bilan, «rema» ni esa predikat bilan qiyoslash mantiqqa to'g'ri keladi.

Gap komponentlarining funksional tahlilini barqaror unsurlarga asoslangan holda talqin etish maqsadga muvofiqdir, zero, gapning har bir unsuri shu gap doirasida o'zgarmas funksiya bajaradi. Bundan tashqari, masalaning ikkinchi tomoni ham bo'lib, unga ko'ra gapning aktual bo'laklari nazariyasini yangi nazariya deb ayta olmaymiz. Chunki xali Aristotel yashagan davrlardayoq bunga monand ilmiy fikrlar mavjud edi. Gapning mantiqiy urg'u oluvchi bo'lagi predikat deb atalishining o'zi ham fikrimiz dalili bo'la oladi. Shuning uchun gapning aktual bo'laklari nazariyasini formal-sintaktik qoidalar doirasida qo'llab bo'lmaydi. Undan, semantik sintaksisda keng foydalanish mumkin, zotan, predikat va rema mushtarak hodisalardir.

Gap komponentlarining funksional tahlili muammosi Praga tilshunoslik maktabining vakillaridan biri taniqli fransuz tilshunosi

Andre Martine tomonidan ham ishlangan. Andre Martine o'zining funksional tahlilini til unsurlarining nutqda real qo'llanilishi masalasi bilan uzviy bog'laydi. Uning funksional tahlil nazariyasida asosiy e'tibor til unsurlarining nutqqa ko'chirilishi va aktuallashishiga qaratiladi.

Andre Martine o'z g'oyalarini «Sinxronik tilshunoslik», «Til va funksiya» deb ataluvchi asarlarida asoslaydi. Uning funksional tahlil nazariyasida nutqning eng kichik birligi «*monema*» tavsifi va monemaning turlari atroflicha yoritiladi.

Muallif monema deganda nutqning eng kichik birligini tushunar ekan, u shu asosda gapning shakllanishini mukammal izohlab beradi. Monemaning uch turi: *avtonom* (muxtor) *monema*, *funksional monema* va *qaram monema* haqida to'liq ma'lumot beradi.

Muxtor, ya'ni avtonom monema gapning mustaqil komponentlaridan biri sifatida faol qo'llanadi. Muxtor monemaning bu nom bilan atalishining asosiy sababi uning tildan nutqqa ko'chirilishidir. Bunday monema boshqa unsurlarning yordamiga tayanmagan holda aktuallashuvidan tashqari, o'zi ham gap tarkibida qatnashayotgan biror bir unsurga sintaktik faollik olishida ko'maklasha olmaydi: *Ehtimol, hamma charchagandir. Bugun Sobir ishga kelmadi.*

Bu gaplarda *ehtimol* va *bugun* so'zlari muxtor monema vazifasida kelmoqda. Zero, ularning har ikkalasi ham tildan nutqqa (paradigmatik qatordan sintagmatik qatorga) mustaqil holda ko'chirilmoqda. Bundan tashqari, berilgan gaplarning har ikkalasida ham biror komponentning muxtor monemalar bilan sintagmatik munosabati yo'q. Shuning uchun bu monemalar gap tarkibidan tushirilganda ham, keltirilgan gaplarning sintaktik butunligi o'zgarib qolmaydi.

Muxtor monemalar har bir tilda uning ichki sistemasi qonun-qoidalari asosida belgilanadi. Ular mustaqil so'zlar orqali ham, kirish so'z yoki kirish birikmalar orqali ham, undalma orqali ham ifodalanishi mumkin.

Monemalar ichida *funksional monemalar* muhim ahamiyat kasb etadi. Funksional monema gapning sintagmatik zanjirini yasovchi va uning salmog'ini belgilovchi asosiy vositalar jumlasiga kiradi.

Funksional monema gapning bir yoki bir necha unsuriga sintaktik faollik beradi va ularning tildan nutqqa ko'chirilishida asosiy vosita hisoblanadi. Masalan, *Adolat qishloqdan shaharga keldi.*

Berilgan gapda to'rtta funksional monema qatnashmoqda. Ega kesimga va kesim egaga funksiya berayotgani uchun ularning har ikkisini ham funksional monema deb ataymiz. Bundan tashqari, -dan, -ga affikslari ham funksional monemalardir. Chunki mazkur affikslar ishtirokisiz **qishloq** va **shahar** so'zlari tildan nutqqa ko'chirilmaydi. Ayni paytda -dan,-ga affikslari **qishloq** va **shahar** so'zlarini tildan nutqqa ko'chiribgina qolmay, ularni sintaktik funksiya bilan ham ta'minlamoqda.

Funksional monema avval eslatib o'tilganidek, gapning birdan ortiq unsuriga funksiya berishi ham mumkin: **Salim bilan Sobir masala ishlashdi. Akbar yaxshi o'qigani uchun mukofot oldi.**

Keltirilgan misollarning birinchisida **bilan** ko'makchisi bir yo'la ikki unsurga (Sobir, Salim) funksiya berayotgan bo'lsa, ikkinchi misolda **uchun** ko'makchisi **yaxshi o'qigani** tarzida birikib kelayotgan ikki so'zga funksiya ulashmoqda.

Qaram monema gap tarkibidagi funksional monemalar orqali funksiya oladi va tildan nutqqa ko'chirilishi ham ularga bog'liq bo'ladi: **Salima darsga keldi.**

Berilgan misolda **dars** so'zi qaram monema vazifasini bajarmoqda. Uning qaram ekanligi gap tarkibidan -ga affiksini olib tashlasak, yanada yaxshiroq seziladi. Demak, **dars** so'zining tildan nutqqa ko'chirilishi ham, funksiya bilan ta'minlanishi ham to'lig'icha -ga affiksiga qaramdir.

Shuni ham aytish kerakki, Martinening nazariyasida masala tavsifining asosiy tamoyillari ko'rsatib berilgan, xolos. Shu bois ba'zi o'rinlarda mustaqil fikrlashga to'g'ri keladi. Bu, ayniqsa, funksional monemalarni o'rganishda ko'proq ko'zga tashlanadi. Chunki funksional monemalarning ba'zi turlari nafaqat alohida olingan mustaqil so'zga, balki mustaqil gapga va hatto qo'shma gapning tarkibiy qismlariga ham funksiya bera oladi. Shuning uchun bunday monemalarni biz **superfunktional monema** deb atamoqdamiz.

Yuqoridagilardan tashqari, tilning ba'zi unsurlari nutqda yarim funksional monema vazifasida qo'llanilishini ham kuzatamiz. Bunga g'arb tillarida artikllar, turkiy tillarda ko'proq egalik qo'shimchalari, nisbat qo'shimchasi kiritilishi mumkin.

Superfunktional monemalar jumlasiga, asosan, qo'shma gaplarning tarkibiy qismlarini o'zaro bog'lovchi vositalarni kiritamiz:

1. *Bahor kelgach, gullar ochiladi.*
2. *Sobir keldi va ishlar yurishib ketdi.*

Keltirilgan gaplarda *-gach, va* unsurlari superfunksional monemalardir. Chunki ular yordamida qo'shma gaplarning tarkibiy qismlari sintaktik faollik olmoqda. Bundan tashqari, qo'shma gaplarning umumiy sintaktik funksiyalari ham ana shu vositalar bilan bevosita bog'lanmoqda.

Bunday monemalarning sintaktik vazifalarini bir nechta sanash mumkin. Bu esa, o'z navbatida, ularning oddiy funksional monemalardan tubdan farqlanishini ko'rsatadi. Andre Martine nazariyasida funksional monemaning bu jihatlari o'rganilmagan yoki e'tiborga olinmagan.

A.Martine artikl xususida ham biror qat'iyroq fikr aytmaydi. Bizningcha, artiklni yarim funksional monema hisoblash maqsadga muvofiqdir. Uni to'liq funksional monema sanash uchun etarli asos yo'q. Artikl ot bilan «tirik». Ot bo'lmas ekan, u mustaqil faollik ko'rsata olmaydi. Ot birlamchi, artikl esa ikkilamchi xarakterga egadir. Boshqacha aytganda, artikl ot qaysi rodada va sonda bo'lsa, shunga ishora qiladi, xolos. Lekin, ikkinchi tomondan, artikl qo'llanilmasa, otning grammatik shakli to'liq ifodalanmay qoladi. Ana shu jihatdan artiklni yarim funksional monema hisoblash lozim bo'ladi.

O'zbek tilida egalik qo'shimchasi ham, (son) ko'plik qo'shimchasi ham ana shunday xususiyatga egadir.

MAVZU BO'YICHA SAVOLLAR

1. *Gapning aktual bo'laklari haqidagi nazariyaning asosiy mohiyati nimadan iborat va uni dastlab kim asoslagan?*
2. *Gap komponentlarining tema-rematik munosabatini izohlab bering.*
3. *Funksional sintaksis xususida nimalarni bilasiz?*
4. *Avtonom, funksional va qaram monemalar qanday farqlanadi?*
5. *Superfunksional monema nima?*
6. *Til belgilarining nutqqa ko'chirilishini izohlang.*

ZARURIY ADABIYOTLAR

1. Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения // *Очерки по лингвистике.* – М., 1962.
2. Баскаков Н., Содиқов А., Абдуазизов А. Умумий тилшунослик. –Тошкент, 1981
3. Турниёзов Н., Турниёзова К. Функционал синтаксисга кириш. – Тошкент, 2003.
4. Слюсарева Н.А. Проблемы функционального синтаксиса английского языка. – М., 1981.
5. Гак В.Г. Актуальное членение и лексико – грамматическая структура предложения // *Русский язык зарубежом, 1968, №3.*

O‘n uchinchi ma’ruza

YOZUV

Til ham, o‘z navbatida, o‘zgaruvchan hodisadir. Undagi o‘zgarishlarni biz yozuv orqaligina bilib olamiz. Faqat yozuv tufayligina tilning evolyutsion taraqqiyoti bilan bog‘liq bo‘lgan hodisalarni kuzatish imkoniyati bo‘ladi.

Yozuvning paydo bo‘lishini turlicha izohlaydilar. Ba’zi tillarning hanuzgacha yozuvi yo‘q. Amerika qit‘asida yashovchi ko‘pchilik xalqlarning tillarini bunga misol qilib ko‘rsatish mumkin.

Dastlab yozuvning paydo bo‘lishi piktografiya bilan bog‘lanadi. Shuning uchun uni **piktografik** yozuv deb yuritiladi. Bu atama lotincha «chizilgan» va «yozaman» degan so‘zlarning lug‘aviy ma‘nolarini taqozo etadi.

Mazkur yozuv suratlar orqali ifodalangan bo‘lib, bu suratlarni **piktogrammalar** deb ataganlar. Har bir piktotramma ma‘lum bir fikr ifodasini anglatadi. Masalan, Mandan qabilasining a‘zolaridan biri daraxt po‘stlog‘iga uzun chiziq tortib, uning bir tomoniga miltiq va o‘ttizta qunduzning rasmini, ikkinchi tomoniga esa savsar, suvsar hamda qutos mo‘ynalarining suratlarini chizgan. Bu orqali u bir miltiq va o‘ttizta qunduz mo‘ynasiga savsar, suvsar hamda qutos mo‘ynalarini almashtirish istagini bildirgan.

Piktografik yozuvdan so‘ng **ideografik** yozuv vujudga kelgan. Mazkur atama aslida yunoncha «tushuncha» va «yozaman» degan so‘zlarning ma‘nolarini taqozo etadi. Uning boshqa bir nomi **logografik** yozuvdir. Bu yozuvda qo‘llangan belgilarni **ideogrammalar** yoki uning ikkinchi nomiga moslab **logogrammalar** deb yuritilgan bo‘lib, har bir belgi ma‘lum bir so‘z tushunchasini ifodalagan.

Ana shu yozuv asosida **ieroglifik** yozuv paydo bo‘lgan. Bu yozuvning nomi yunoncha «muqaddas yozuv» ma‘nosini bildiradi. Mazkur yozuv Qadimgi Xitoy va Arabistonda keng tarqalgan. Bu yozuv doirasida sekin-asta alifbo tushunchasi ham vujudga kela boshladi. Alifbo belgilari shaklan mixlarga o‘xshaydi. U keyinchalik takomillasha borib, ancha soddaroq bo‘lgan belgilar kashf qilina boshlagan va natijada **fonografik** yozuv paydo bo‘lgan.

Fonografik yozuv bir necha ko‘rinishga ega bo‘lgan. Ulardan birini sillabik yozuv deb yuritiladi. Bunda biror tushunchani yozish kerak bo‘lganda bo‘g‘inlar qo‘shilgan. Boshqacha aytganda, kerakli bo‘lgan bo‘g‘inlar kompleksi tayyor bo‘lgan va ular lozim hollarda ishlatilgan.

Mazkur yozuv qadimgi Hindiston, Mesopotomiyada keng tarqalgan. Keyinchalik esa Arabiston va Yunonistonda ham taraqqiy etib boshlagan. Bu yozuvga diakritik belgilar ham qo‘shiladi va imkon qadar mukammallasha boradi. O‘rta asrlarga kelib mazkur yozuv yunonlardan bo‘lg‘inlarga, serblarga va ulardan ruslarga ham o‘tgan. Ana shu tariqa u jahonning boshqa millatlari yozuviga ham ta‘sir ko‘rsata borgan.

Eslatib o‘tilgan yozuvlarning barchasi o‘qish va o‘qitish ishlarini ancha murakkablashtiradi, zero, piktografik yozuv belgilari butun bir jumlaning, ideografik yozuv belgilari so‘zni (tushunchani), ieroglifik yozuv belgilari esa bo‘g‘inlarni taqozo etadi.

Shuni ham aytish lozimki, keyinchalik ieroglifik yozuvda alifbo belgilari ko‘rina boshladi va piktogrammalarga nisbatan osonroq, soddaroq yozuv vujudga keldi.

Yozuvning eng soddalashtirilgan va progressiv usuli **fonografik** yozuv bo‘ldi. Bu so‘z ham yunoncha bo‘lib, **phone** «tovush» va **grapho** «yozaman» degan so‘zlar ma‘nolarini taqozo etadi. Bu yozuv tovushlarga asoslanilgani bilan boshqa yozuvlardan ancha afzaldir.

Fonografik yozuv ham ko‘p ko‘rinishlarga ega. Masalan, sillabik yozuv haqida aytilgan edi. Sillabik yozuv qo‘shma so‘zlarni qismlarga bo‘lish yo‘li bilan paydo bo‘ldi. Bunda qismlar hozirgi tilimizdagi bo‘g‘inlarga to‘g‘ri keladi.

Keyinchalik har bir tovush bir belgini talab qila boshlaydi. Biroq bu yozuvni qabul qilayotganda har bir xalq unga o‘zining tili ichki sistemasi talablaridan kelib chiqqan holda yangiliklar, o‘zgarishlar kiritishgan. Bunda, albatta, bo‘g‘in yordami bilan so‘z tuzish imkoniyati bo‘lgan xalqlarga osonroq bo‘lgan, tilida bunday imkoniyatlari bo‘lmagan xalqlar esa talay qiyinchiliklarga duch kelganligi natijasida diakritik belgilar kashf etilgan.

Shunday qilib, fonografik yozuvning birinchi bosqichini bo‘g‘inlarga asoslangan sillabik yozuv tashkil etdi. Har bir tovush uchun harflarning yaratilishi uning ikkinchi bosqichini belgilaydi. Hozirgi biz yozayotgan harflarning kelib chiqishi Arabistonda yashagan finikiylar bilan bog‘lanadi.

Finikiylar yozuvi dastlab yunonlar tomonidan o'zlashtirilgan bo'lib, keyinchalik u O'rta Er dengizi atrofida yashagan boshqa xalqlarga ham tarqala boshladi.

Yuqoridagilardan tashqari, hozirgi vaqtda maxsus yozuvlardan ham keng foydalaniladi. Stenografiya va transkripsiya ana shunday yozuv turlaridandir.

Stenografiya grekcha so'z bo'lib, «stenos - «tor» va grapho-«yozaman» degan ma'nolarni beradi. Bu yozuvni mutaxassislar ishlatadi. Uning asosiy vazifasi og'zaki nutqni tez va to'liq qog'ozga tushirishdan iborat.

Stenografik yozuvning har bir belgisi bir, ba'zan bir necha so'zning ma'nosiga to'g'ri keladi. Bu yozuvdan majlislar qarorini yozishda keng foydalaniladi. Stenografistlar tayyorlaydigan maxsus kurslar ham mavjud.

Transkripsiya so'zi aslida lotincha bo'lib, u «ko'chirib yozish» degan ma'noni beradi. Transkripsiya sun'iy yozuvdir. Uning yordamida so'zlarning talaffuzi aniq ifodalanadi. Transkripsiyaning qo'llanish doirasi uncha keng emas, chunki u maxsus ehtiyojlar uchungina qo'llaniladi.

O'rta Osiyo xalqlarining yozuvi tarixidan

Urta Osiyo xalqlarining yozuvi tarixi ham jahon xalqlari yozuvi tarixi bilan mushtarak holda rivojlandi.

O'rta Osiyoda eramizdan avvalgi VI-IV asrlarda mix yozuvi keng tarqaladi. Eramizdan avvalgi III asrlarda esa oromiy yozuvi qo'llaniladi. Shundan so'ng, eramizning boshlarida sug'd yozuvi joriy etiladi. Bu yozuvning vatani (ixtirosi makoni) Samarqand va Panjikent edi.

Sug'd yozuvi qariyb 600 yil qo'llanilgan, V-VIII asrlarga kelib Urxun-Enasoy yozuviga ko'chib o'tilgan va undan keng foydalanilgan. Arab yozuvi VII-VIII asrlarda O'rta Osiyoni arablar bosib olgach, majburan kiritilgan. Bu yozuv qariyb XIX asrning oxirigacha istemolda bo'ldi.

Shuni ham aytish kerakki, O'rta Osiyoda arab yozuvi bilan bir paytning o'zida X-XV asrlarda uyg'ur yozuvi ham qo'llanilgan. Manbalarning dalolat berishicha Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asarining dastlabki nusxasi ham uyg'ur yozuvida bitilgan. Shunday

bo'lishi tabiiy edi. Chunki zo'raonlik bilan kiritilgan arab yozuvini ko'pchilik tan olgisi kelmasdi.

Arab yozuvi O'zbekistonda 1929 yilgacha amalda bo'ldi. 1929 yilda uning o'rniga lotin alifbosi qabul qilindi va u 1940 yilgacha ishlatildi. 1940 yilda rus alifbosiga o'tildi.

Rus alifbosi asosiga qurilgan o'zbek yozuvida 35 ta harf bo'lib, ularning ikkitasi tovush ifoda qilmaydigan belgilar (Ъ, ь) ni taqozo etadi. Bu yozuvda 33 ta harf va 31 ta tovush mavjud.

Hozirgi o'zbek orfografiyasining asosiy tamoyillarini fonetik va morfologik prinsiplar deb yuritimiz. Fonetik prinsipga ko'ra, so'zlarni va undagi tovushlarni qanday eshitasak, shunday yozamiz. Masalan: yosh+a=yasha, ong+.la=angla, tara+q= taroq, bilak+ga=bilakka h.k.

Morfologik qoidalarga ko'ra tovushlarni eshitalishiga qarab emas, balki ularning ma'lum grammatik, fonetik qoidalarga moslab yozamaz. Masalan : *maskur-mazkur, ketti-ketdi*.

Morfologik prinsipga nemis tilidagi *acht - sakkiz, acht -diqqat, Lesen - o'qimoq, Lesen - o'qish* so'zlari ham misol bo'la oladi. Nemis tilida otlarning bosh harflar bilan yozilishi ularni boshqa so'z turkumlaridan ajratib ko'rsatadi. Yukorida berilgan misollarda shu bois bir xil talaffuz etiladigan suzlarning yozuvda farqlanayotganini ko'ramiz.

Shunday qilib, yozuvimiz tarixini o'rganish hozirgi fonografik yozuvimizning asosiy belgilarini va tilimizning orfografik qoidalarini o'rganishga yaqindan yordam beradi.

MAVZU BO'YICHA SAVOLLAR

1. *Dastlabki yozuvlar haqida ma'lumot bering.*
2. *Piktografik yozuv nima?*
3. *Ideografik va ieroglifik yozuvlar qanday farqlanadi?*
4. *Fonografik yozuv nima?*
5. *Maxsus yozuvlar haqida ma'lumot bering.*
6. *O'rta Osiyo xalqlari yozuvlari tarixini izohlab bering.*

ZARURIY ADABIYOTLAR

1. *Кодухов В.И. Введение языкознание. – М., 1987.*
2. *Реформатский А. А. Введение в языковедение. – М., 1967.*
3. *Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. – Тошкент, 1992.*

O‘n to‘rtinchi ma‘ruza

TIL VA TAFAKKUR

Til va tafakkur bir-biri bilan uzviy bog‘lik hodisalardir. Ularni ayrim holatda o‘rganib bo‘lmaydi. Tafakkur, albatta, insonning bilishi jarayoni bilan bevosita bog‘lanadi. Bilish bo‘lganda ham tafakkur aqliy bilishni taqozo etadi. Shu bois hissiy bilishni tafakkur bilan tenglashtira olmaymiz. Zero, bilishning bu turi jonli mavjudotlarning barchasiga xosdir. Tafakkur esa faqat insonga berilgan in‘omdir. Shuning uchun tafakkurni bilishning eng yuqori bosqichi deb atash mumkin.

Biroq, yukoridagilardan hissiy bilishni tafakkurdan ajratib qo‘yish, ularni qarama-qarshi hodisalar tarzida tushunish lozim degan xulosa chiqarib bo‘lmaydi. Zotan, bu ikki hodisa umumiy jarayonning ikki bosqichini taqozo etadi. Aqliy bilish sezgilarimizdan, hissiy bilishdan oziqlanadi.

Lekin, shunday bo‘lsa-da, tafakkur sezgidan, idrok va tasavvurdan quyidagi jihatlari ko‘ra farqlanadi:

a) tafakkur sezgi organlariga nisbatan narsa va hodisalar mohiyatini chuqurroq ochib beradi;

b) tafakkur sezgimizga nisbatan voqelikni umumiyroq aks ettirib, narsa va hodisalar o‘rtasidagi doimiy munosabat, aloqalarni ham aniqlaydi;

d) biz sezgilarimiz orqali narsa-hodisalar orasidagi oddiy munosabatlarni bilamiz. Tafakkur esa ularning umumiy bog‘lanishini, taraqqiyot qonunlariga munosabatini bilib olishimizga yordam beradi.

Tafakkur orqali biror narsani bilish uchun, avvalo, u haqda tushuncha hosil qilish darkor. Predmet haqida tushuncha hosil qilishda umumiy qonun-qoidalar yoki umumiy tushunchadan foydalaniladi. Bunda, albatta, tafakkurning til bilan munosabati yanada aniqroq seziladi.

Tafakkurning muhim xususiyati uning til bilan uzviy bog‘langanligidir. Inson tafakkuri til bilan birga rivojlanadi. Tafakkur natijalari tilda mustahkamlanadi. Til o‘zining shu xislati bilan insonga bilim to‘plashga, uni saqlashga, avloddan avlodga etkazishga yordam beradi. Til tafakkurni takomillashtirish, mavhumlashtirish, umumiy lashtirish va juz‘iy lashtirish qurolidir. Insonni hayvonot

olamidan ajratib, uni ongli mavjudotga aylantirgan xislat ham tafakkur va tildir.

Til va tafakkur voqelikni bilish, boshqa insonlar bilan munosabatda bo'lish, real voqiylikka ta'sir ko'rsatishda ko'rinuvchi, inson faoliyatining ongli, maqsadga muvofiqligini ta'minlovchi insoning xos bo'lgan tarixiy muhim xislatidir.

Lekin, shunday bo'lishiga qaramay, amalda, hayotda, tarixiy jarayonda til va tafakkur ajralmas bo'lsa-da, ularni alohida fanlar sifatida o'rganamiz. Tafakkur formalarini mantiq fani o'rgansa, til kategoriyalarini tilshunoslik o'rganadi. Tafakkur umumbashariy bo'lsa, tilning qonun-qoidalari milliy xarakterga egadir. Dunyodagi tillarning qonun-qoidalari bir-biridan ba'zan kamroq, ba'zan keskin farq qiladi. Tafakkur shakllari, tamoyillari esa insonning millati, irqidan qat'iy nazar, hammada bir xildir.

Mantiq fani tafakkurni tarkibiy qismlarga ajratganda, u uch birlikdan: tushuncha, muhokama va xulosadan tarkib topganini ko'rsatadi. Tilshunoslik fani nutqni tarkibiy qismlarga bo'lganda, nutq tovushi (fon), morf, so'z, gap va matnlarga ajratadi. Demak, til va tafakkur birliklari miqdor jihatdan to'g'ri kelmaydi.

Ba'zi olimlar tafakkurdagi tushuncha tildagi so'zga, muhokama esa gapga to'g'ri keladi, degan fikrni ilgari surishgan. Lekin bugungi kunda mazkur fikrning asossizligi dalillanmoqda. To'g'ri, tilda ko'pchilik so'zlar ma'lum bir tushuncha bilan bog'langan: **uy, stol, qalam** va h.k. Biroq, **uchun, bilan, kabi, ham** kabi so'zlar ham borki, ular tushuncha bilan bog'lanmaydi. Agar gaplarning barchasi voqea-hodisalarning mavjudligi, yo'qligi, rostligi yoki yolg'onligi ifodalanganda, unda gap bilan muhokamani bir-biriga teng deyish mumkin bo'lardi. Ammo tilimizda ba'zi gaplar so'roq shaklida, buyruq shaklida beriladi, mantiqning esa bu singari xususiyatlardan xoli ekanligini ko'ramiz. Yana shu narsa ahamiyatga molikdirki, gap bo'laklari barqaror xususiyatlidir. Bir gap tarkibida ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol funksional jihatdan o'zgarmas xarakterga ega bo'ladi. Mantiqiy bo'laklar esa beqarordir. Gapdagi har bir so'z mantiq sub'ekti yoki predikati bo'lib kelishi mumkin. Xulosa qilib aytganda, til va tafakkur birliklari na miqdor, na sifat jihatdan bir-biriga to'g'ri keladi. Demak, til bilan tafakkur har qancha uzviy bog'langan bo'lsa ham, mushtarak hodisalar emas.

Ammo til bilan tafakkurni bir-biridan ajratib qo'yish ham mumkin emas. Tafakkursiz til va tilsiz tafakkur bo'lishini tasavvur etolmaymiz. Bu hodisalar doimo biri ikkinchisini taqozo qiladi. Tafakkur tilda yashaydi, u faqat til vositasi orqali namoyon bo'ladi. Taniqli nemis olimi Velgilm Fon Gumboldt ta'biri bilan aytganda, bunchalik bir-biriga o'xshash boshqa bir narsani o'ylab topish qiyindir.

Til fikrlash jarayonining voqelanishi sifatida tafakkurni to'liq hajmi va barcha unsurlari bilan namoyon qiladi. Shuning uchun B.P.Ardentov: «Kishi miyasining til bilan bog'liq bo'lgan butun faoliyatini tafakkur deb bilish lozim», - degan edi.

Til va tafakkurning bir-biridan ajralmas hodisa ekanligi haqida qadimgi Yunoniston olimlari Demokrit, Aristotel davrlaridan boshlab bugungi kungacha ilmiy xulosalar aytilib kelinmoqda. Bu sohada Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, M.Koshg'ariy, A.Navoiy kabi O'rta Osiyolik mugafakkirlar tomonidan aytilgan fikrlar ham qimmatlidir.

Til va tafakkurning uzviy bog'likligini Ferdinand de Sossyurning quyidagi fikrlarida yanada aniqroq ko'rsa bo'ladi: «Tilni qog'oz varag'iga qiyoslash mumkin: fikr uning yuza tomoni bo'lsa, tovush orqa tomonidir, uning orqa tomonini ham kesmasdan turib, yuza tomonini kesib bo'lmaydi; shuning singari tilda ham na fikrni tovushdan, na tovushni fikrdan ajratib buladi; bunga faqat abstraksiya yo'li bilan erishish mumkin, bu esa muqarrar ravishda sof psixologiyaga yoki sof filologiyaga olib keladi».

Til bilan tafakkur muammolari xususida gapirganda shunga ham alohida e'tibor berish kerakki, til bilan nutq ham mushtarak hodisalar emas. Shu bois, masala tavsifini to'liq berishga ulgurmagani bo'lsa-da, F.de Sossyur "til va nutq" dixotomiyasi haqidagi fikrni birinchi bo'lib izohlagan edi. Til bilan nutq ham o'zaro uzviy bog'liqdir. Ularning birini ikkinchisiz tasavvur etish mumkin emas. Biroq, shunday bo'lishiga qaramay, ular o'rtasida jiddiy farqlar ham ko'zga tashlanadi. Bunday farqlarni tilning mavhum, virtual hodisa ekanligida, nutqning esa konkret, aktual hodisa ekanligida ko'ramiz. Bundan tashqari, til ijtimoiy hodisa bo'lsa, nutq ijtimoiylikdan ko'ra xususiylik alomatlari bilan xarakterlanadi. Bu jihatdan ular tafakkur ifodasiga ham har xil yondashadi. Boshqacha aytganda, tafakkur ifodasi virtual belgilar bilan emas, balki aktual belgilar bilan ko'prok bog'lanadi, zero, til aloqa quroli bo'lmog'i uchun nutqqa ko'chirilmog'i lozim.

Shuni ham aytish kerakki, til bilan nutqning birligi va qarama-qarshiligi qonuniyatlariga faqat keyingi yillardagina ahamiyat berila boshladi. Hozirgacha mavjud tilshunoslikka doir ishlarning ko'plarida tilni nutqdan, va aksincha, nutqni tildan farqlamadilar. Buning natijasida tilning sistema ekanligi, sistemaning belgilar (ishoralar) yig'indisidan iboratligi mukkamal o'rganildi-yu, mazkur belgilarning nutqda real qo'llanilishi masalasini o'rganish ikkinchi darajali bo'lib qoldi. Shu bois tilning nutqda voqe bo'lishi, real qo'llanilishi muammolarini o'rganish hozirgi tilshunoslikning eng dolzarb masalalaridan biri bo'lib qoldi.

Ta'kidlash lozimki, nutq mantiqsiz bo'lmaydi. Bu esa, o'z navbatida, tafakkurning nafaqat til bilan, balki nutq bilan ham uzviy aloqadorligidan dalolat beradi. Til va tafakkur deganda, tilni umumiy holda, ya'ni uni nutqdan ajratmagan holda tasavvur etiladi. Biroq, hozirgacha mavjud ishlarda xususiylik belgilari qariyb tadqiq etilmadi.

Nutqning xususiyligini o'rganiish boshqa fanlar bilan, jumladan, psixologiya bilan ham uzviy bog'liqdir. Bu jihatdan so'zlovchining nafaqat nutq organlari o'rtasida, balki fikrlash qobiliyatlari, so'zlashish usullari o'rtasida ham farq borligini ko'ramiz. Bunda bolalar va kattalarning fikrlash qobiliyati va so'zlashish jarayonida til unsurlaridan foydalanish darajalari o'rtasida ham mavjud farqlarni hisobga olish kerak bo'ladi.

MAVZU BO'YICHA SAVOLLAR

1. *Til va tafakkurni qanday izohlaysiz?*
2. *Tafakkur sezgidan, idrok va tasavvurdan qanday jihatlariga ko'ra farqlanadi?*
3. *Til va tafakkurni F.de Sossyur qanday tushunadi?*
4. *Til bilan nutq o'rtasida qanday qarama-qarshiliklar bor?*
5. *Tilning umumiyligi va nutqning xususligini qanday tushunasiz?*

ZARURIY ADABIYOTLAR

1. *Кодухов В.И. Введение в языкознание. -М., 1987.*
2. *Хайруллаев М., Ҳақбердиев М. Мантиқ. – Тошкент, 1993.*

3. *Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. – Тошкент, 1992.*
4. *Бердиёров Х., Хўжаев Т., Йўлдошев Б. Умумий тилшунослик. – Самарқанд, 1974.*
5. *Реформатский А.А. Введение в языкознание. – М.,1967.*

O‘n beshinchi ma’ruza

SOTSIOLINGVISTIKA

Til bilan jamiyat uzviy aloqadadir, zotan, til jamiyatda yashaydi va jamiyat ham, o‘z navbatida, tilning ishtirokisiz rivojlana olmaydi. Agar til jamiyat bilan hamohang taraqqiy etmas ekan, u o‘lik tilga aylanadi, faqat ilmiy jihatdan o‘rganishgagina yaroqli bo‘lib qoladi.

Til tabiiy hodisa bo‘lmagani uchun, uning o‘rni ijtimoiy hodisalar doirasida belgilanadi. Biroq bu o‘rinda uning boshqa ijtimoiy hodisalar bilan aloqasi qandayligini tushunib yetmog‘imiz kerak. Ayni paytda quyidagi savol ko‘ndalang turadi: Tilning boshqa ijtimoiy hodisalar bilan umumiyligi va farqlari nimalardan iborat?

Tilning boshqa ijtimoiy hodisalar bilan umumiyligini jamiyatning tilsiz taraqqiy eta olmasligida ko‘ramiz, zotan, u jamiyat uchun ma’naviyat va madaniyat kaliti sanaladi.

Til o‘zining tarixiy taraqqiyoti qonuniyatlari hamda vazifasiga ko‘ra boshqa ijtimoiy hodisalardan tubdan farqlanadi. Bunga uni jamiyatning huquqiy, diniy, siyosiy qarashlari bilan qiyoslaganimizda to‘liq ishonch hosil qilamiz.

Darhaqiqat, jamiyat a‘zolarining siyosiy, diniy yoki huquqiy qarashlari jamiyat taraqqiyotining har bir tarixiy bosqichi (feodalizm, kapitalizm) bilan, uning talablari bilan mushtarak holda yashaydi, til esa bunday xususiyatga ega emas. U har doim, jamiyat a‘zolarining siyosiy, diniy hamda huquqiy qarashlaridan qat’iy nazar, ularning barchasiga bir xilda xizmat qiladi. Bu, o‘z navbatida, til bazisning ustqurmasi emasligidan dalolat beradi, zero, u ko‘p ming yillar davomida yashab kelayotgan hodisadir. Shuning uchun ham u jamiyat a‘zolarining barchasiga tushunarli bo‘ladi.

Yuqoridagilar bilan bir qatorda shuni ham aytish lozimki, tilni madaniyat bilan ham to‘g‘ridan-to‘g‘ri tenglashtirib bo‘lmaydi. Chunki madaniyat asl ma‘nosiga ko‘ra mafquradir (A.Reformatskiy,16), til esa harqanday mafkura uchun ham bir xilda xizmat qiladi. Biroq har bir millatning tili uning milliy madaniyatini taqozo etadi, zotan, u milliy madaniyatning ajralmas muchasidir. Boshqacha aytganda, millatning madaniyati uning tilida ham ko‘rinadi.

Tilning jamiyatdagi vazifasini uning kishilar o'rtasida aloqa quroli ekanligida ko'ramiz. Biroq buni til ishlab chiqarish quroli ham bo'la oladi deb tushunmaslik kerak. Ba'zi tilshunoslarda esa uni ishlab chiqarish quroli bilan tenglashtirishga harakat qiladilar (H.Marr). Albatta, bunday g'alis g'oya bilan qo'shilish qiyin. Ishlab chiqarish quroli mahsulot etishtiradi va u o'zining ma'lum bir shakliy ko'rinishiga ega bo'ladi. Til esa, hech narsa ishlab chiqmaydi, u jism tarzidagi shakliy ko'rinishga ham ega emas; uning strukturasi va sistemasi mavjud, xolos. Ana shu sistema belgilari orqali kishilar o'zaro fikr almashadilar. Bu esa til bilan tafakkur haqida mulohaza yuritishga undaydi.

Albatta, til bilan tafakkur munosabati o'ta uzviydir. Lekin ular mushtarak hodisalar emas. Buni quyidagilarda ko'ramiz:

1. Til jamiyatning yutug'i bo'lib, u asrlar davomida sayqal topadi va asrlar davomida yashaydi.

2. Tafakkur tilga nisbatan tez o'sadi va o'zgaradi, shu bilan birga, u tilsiz yashay olmaydi. Tilsiz tafakkur kishilar o'rtasidagi muloqot doirasiga chiqa olmaydi.

3. Til qonuniyatlari tilshunoslikda, tafakkur qonuniyatlari esa mantiqda o'rganiladi.

Biroq til va tafakkur bir-biri bilan uzviy bog'langan egizak hodisalardir, tilsiz tafakkur bo'lmaganidek tafakkursiz til ham faoliyat ko'rsata olmaydi.

Tilning jamiyatda real qo'llanishi, shubhasiz, nutq jarayoni bilan bevosita bog'liqdir. Nutq faoliyati, o'z navbatida, ikki jihatga egadir :

1. Individual-psixik.
2. Ob'yektiv – sotsial.

Nutq faoliyatining individual-psixik jixati, bizningcha, izoh talab qilmaydi. Chunki inson jamiyat a'zolari bilan muloqotga kirishish jarayonida har doim o'z ichki kechinmalari, maqsadi ifodasi og'ushida bo'ladi. Bir so'z bilan aytganda, so'zlovchining ruhiyati nutqiy faoliyat bilan uzviy aloqadordir.

Ammo yuqoridagi fikr va muloxazalar asosida inson nutqini mutlaqo individual xarakterga ega deb aytolmaymiz, zotan, u o'zining voqiylanayotgan muhiti va kimgadir qaratilayotgani bilan sotsial xarakterga ham egadir. Ma'lum bir tilda so'zlovchi shaxs shu tilning hammaga bir xil xizmat qiluvchi lug'at boyligini, grammatik qonun-qoidalarini o'zlashtirgan bo'ladi. Bu esa nutqning sotsial xarakteridan

dalolat beradi. Bundan tashqari, nutq jarayoni tilning qo‘llanish me‘yoriga (normasiga) bo‘ysunadi.

Ta‘kidlash lozimki, til belgilarining jamiyat a‘zolari tomonidan real qo‘llanishi ma‘lum bir me‘yorni talab qiladi. Bu narsa belgining ifodalovchi tomoniga ham ta‘sir etadi va unda o‘z aksini topadi. Aks holda, til me‘yoriga ehtiyoj qolmagan bo‘lardi.

Ammo me‘yor tushunchasi borasida tilshunoslar fikrlari mushtarak emas. Masalan, L.Yelmslevning (Kopengagen tilshunoslik maktabi vakili) tadqiqotlarida me‘yor tushunchasi salbiy baholanadi. Uning fikriga ko‘ra, uzus (ya‘ni tilning jamoa tomonidan e‘tirof etilishi) eng muhim omil hisoblanadi, me‘yor esa uzusning material tomonini tashkil etadi. (Bu haqda adabiyotlar ro‘yxatidagi Zveginsevning asariga qarang).

Y.Koseriuning fikriga e‘tibor beradigan bo‘lsak, me‘yor til sistemasining jamoa a‘zlari tomonidan umumiy qo‘llanishidir. Bu haqda u shunday degan edi: «Me‘yor- bu tarixiy hodisa bo‘lib, til sistemasining kollektiv qo‘llanishidir. Me‘yor deganda, nimani va qanday qilib gapirish kerak, degan tushunchani aniqlamog‘imiz darkor» (299).

Albatta, bu fikrni ham, undan oldin eslatib o‘tilgan L.Yelmslevning fikrini ham salbiy baholamoqchi emasmiz. Lekin shunday bo‘lsa ham, ularda qandaydir g‘alizlik mavjudligini ko‘ramiz. Masalan, me‘yor uzusning material tomonini tashkil etishi haqidagi fikr bilan, shuningdek, sistemaning jamoa a‘zolari tomonidan umumiy qo‘llanishi me‘yor demakdir, degan fikr bilan ham to‘lig‘icha qo‘shilish qiyin. Chunki me‘yor uzusning material tomonini tashkil etmaydi, balki uzusning o‘zi me‘yorning bir unsuri sanaladi. Me‘yorning yana ikki unsuri bo‘lib, ularning birini adabiy til deb, ikkinchisini esa til uslubi deb ataymiz.

Aytish lozimki, me‘yordan adabiy tilda so‘zlashuvchilar ham turlicha foydalanishadi, zotan, u so‘zlovchining madaniy saviyasi bilan ham bog‘liqdir. Ba‘zi jamoa a‘zolari esa ikki til me‘yorida so‘zlaydilar. Bunday hodisa ***bilinivizm*** deb ataladi. Mazkur hodisani Kanada, Shveysariya, Lotin Amerikasi, Belgiyada kuzatish mumkin. Masalan, Kanadada ingliz va fransuz, Shveysariyada fransuz va nemis tillari davlat maqomiga ega. Shu bois bu mamlakatlarda bilinivizm sotsial hodisa sanaladi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, yuqorida izoh berib o'tilganlardan tashqari sotsiolingvistika shug'ullanishi lozim bo'lgan ko'plab muammolar ham borki, ular tilshunoslarimizdan o'z yechimini kutmoqda. Mazkur masalalar talqiniga jahon tilshunoslari turlicha yondashmoqdalar. Quyida amerikalik tilshunoslarning bu sohadagi ishlariga qisqacha to'xtalamiz.

Eng avval shuni aytish kerakki, amerika tilshunosligida **sotsiolingvistika** va **sotsiologiya** farqlab o'rganiladi. Sotsiolingvistika birinchi navbatda tilning sotsial jihatdan ma'lum qoliplarga solingan qo'llanish variantlarini o'rgansa, sotsiologiya til bilan jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni tekshiradi.

Amerikalik olimlar hozirgi industrial jamiyatda yashovchi jamoa tilini bir necha variantda olib o'rganish lozimligini ta'kidlamoqdalar. Bunga amerikalik oq tanlilar hamda qora tanlilar so'zlashuv tillari o'rtasidagi tafovutlarni o'rganish misol bo'ladi. Mazkur jamiyatda qora tanlilar tili alohida **Black English** degan nom bilan ataladi.

Bizningcha, mazkur tezis bilan qo'shilish qiyin, chunki industrlashgan jamiyat deganlari bilan oq va qora tanlilar tillari o'rtasidagi sinfiy tafovutni xaspo'shlab bo'lmaydi.

Amerika sotsiologiyasida tilni **mikro - va makrosathlarga** bo'lib o'rganish g'oyasi olg'a suriladi. Mikrosathda asosiy e'tibor nutq hodisalarini so'zlashuv muhitini hisobga olgan holda tahlil qilish lozimligiga qaratiladi. Mikrosath tahlilida asosiy o'rinda nutqiy muloqot turadi. Muloqot esa, o'z navbatida, kishilar o'rtasida ro'y beradi.

Sotsiologiyaning makro sathida e'tibor til variantlarining ijtimoiy va psixologik aspektlarda qo'llanishiga qaratiladi. Albatta, til qo'llanishining sotsial muammolarini bu taqlid o'rganish ilmiy jihatdan ahamiyatga molikdir. Biroq amerikalik olimlar mikro - va makrosathlar o'rtasidagi bog'lanishga jiddiy ahamiyat bermaydilar.

Xulosa qilib aytish mumkinki, sotsiolingvistika muammolarini o'rganishga qanday yo'l bilan yondashishdan qat'iy nazar, bu urinishlarning har biri tilning jamiyatda real qo'llanishi masalasi tavsifi uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

MAVZU BO‘YICHA SAVOLLAR

1. *Til bilan jamiyat o‘rtasida qanday bog‘liqlik bor ?*
2. *Til ijtimoiy hodisalarning boshqa turlaridan nimalarga ko‘ra farq qiladi ?*
3. *Jamiyat a‘zolarining siyosiy, huquqiy qarashlari tilning real qo‘llanishiga ta‘sir etadimi ?*
4. *Tilni madaniyat bilan to‘g‘ridan – to‘g‘ri tenglashtirib bo‘ladimi ?*
5. *Aloqa quroli deganda nimani tushunasiz ?*
6. *Til va tafakkur munosabati haqida nimalarni bilasiz ?*
7. *Me‘yor tushunchasini qanday izohlaysiz ?*
8. *Bilingvizm hodisasini tushuntirib bering.*
9. *Amerika tilshunosligida sotsiolingvistika va sotsiologiya tushunchalari qanday vazifalarni taqozo etadi ?*

ZARURIY ADABIYOTLAR

1. *Реформатский. Введение в языковедение. – М., 1967.*
2. *Кодухов В.И. Общее языкознание. – М., 1974.*
3. *Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Ч.II. – М., 1990.*
4. *Косериу Э. Синхрония, диахрония и история // Новое в лингвистике, вып.3. – М., 1993.*
5. *Turniyozov N.Q. Tilning milliylik me‘yori va milliylik xarakteri haqida // Poetika va lingvostilistika muammolari. Xalqaro konferensiya materiallari, - Samarqand, 2002.*
6. *Березен Ф.М., Головин В.Н. Общее языкознание. – М., 1979.*

MUNDARIJA

Birinchi ma'ruza. TILSHUNOSLIK FANINING O'RGANISH SOHASI VA MAVZUSI.....	3
Ikkinchi ma'ruza. TILNING PAYDO BO'LISHI	8
Uchinchi ma'ruza. TILSHUNOSLIK TARIXIDAN MA'LUMOT	13
To'rtinchi ma'ruza. QADIMGI ARAB TILSHUNOSLIGI	18
Beshinchi ma'ruza. FONETIKAGA OID MA'LUMOTLAR.....	23
Oltinchi ma'ruza. UNDOSH FONEMALAR TASNIFI	28
Ettinchi ma'ruza- MORFOLOGIYA	33
Sakkizinchi ma'ruza. TILNING GRAMMATIK VOSITALARI	38
To'qqizinchi ma'ruza. ASOSIY GRAMMATIK KATEGORIYALAR	43
O'ninchi ma'ruza. LEKSIKOLOGIYA	49
Un birinchi ma'ruza. SINTAKSIS VA UNING TEKSHIRISH OB'EKTI	55
Un ikkinchi ma'ruza. GAPNING AKTUAL BO'LAKLARI	60
Un uchinchi ma'ruza. YOZUV	66
Un to'rtinchi ma'ruza. TIL VA TAFAKKUR.....	70
Un beshinchi ma'ruza. SOTSIOLINGVISTIKA	75

Muharrir: A. Eshqobilov.
Teh. muharrir: Q. Berdiyev.
Musahhih: F. Turniyozov
Sahifalovchi: O. Vohidov
Bosishga berildi. 22.12.05 y.
bosma toboq 4,9. Adadi 300 nusxa.
Buyurtma № 1343
SamDCHTI Nashr-matbaa markazi
bosmaxonasida chop etildi.
Samarqand shahri, Oxunboboyev ko'chasi 93.